

ਅੰਕੜਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਰਬ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨੂੰਫਰੰਸ ਅੰਕ
(ਲੇਖ)

ਮਈ 1905

ਮਲ : 40 ਨਵੇਂ ਪੰਜੇ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ

Approved for use in the Schools and Colleges of the Punjab
vide D. P. I's letter No. 3397-B-6/48-55-25796 dated
July 1955.

ଆଲେଚନା

ਸੰਪਾਦਕ ਮੰਡਲ :

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਜੋਪ ਸਿੰਘ,
ਪ੍ਰ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੌਂ,
ਪ੍ਰ. ਗਲਵੰਤ ਸਿੰਘ

ਜ਼ਿਲ੍ਹਦ ਪ] ਮਈ ੧੯੫੮ [ਕੁਲ ਅੰਕ ਨੰ: ੨੪
ਅੰਕ ੫]

ਲੇਖ-ਸੁਚੀ

ਨੰ:	ਪੰਨਾ
੧.	ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ-ਸੇਵਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ।
੨.	ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਨਿਰਮਾਤਾਂ
੩.	ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਇਕ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਵੀ
੪.	ਕਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ?
੫.	ਪਹਿਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ
੬.	ਛੇ ਰੁੱਤਾਂ ਤੇ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ
੭.	ਨਵੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ
	ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ । ੧
	ਪ੍ਰੋ: ਵਿਸ਼ਵਾ ਨਾਥ ਤਿਵਾਤੀ । ੯
	ਡਾ: ਪੀ. ਮਾਛਵੇ । ੧੮
	ਡਾ: ਸਿੱਧੇਵਰ ਵਰਮਾ । ੨੯
	ਪ੍ਰੋ: ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ । ੨੯
	ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਥੇਰ । ੩੧
	ਮੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖ । ੩੮

ਏਸ ਅੰਕ ਵਿਚ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਰਬ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ, ੨੫ ਤੇ ੨੬ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਲੇਖਕ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਗਾਰਗੀ, ਤਿਵਾੜੀ, ਭਾਈ ਜੋਪ ਸਿੰਘ, ਡਾਕਟਰ ਸਿੱਧੇਸ਼ਵਰ ਵਰਮਾ, ਸ. ਹਰਨਾਇਮ ਸਿੰਘ ਬਾਨ, ਡਾਕਟਰ ਮਾਛਵੇ, ਮਿਸਟਰ ਜੋਸ਼ਾਂਗਾਂਡ ਦੀਨ ਦੇ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਲੇਖ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ, ਉਹ ਦੇਸ਼ ਅੰਕ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਪਿਛੇ ਜੇਹੇ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕਾਨਫ੍ਰੈਂਸ । ਅਤੇ ੮ ਮਾਰਚ ੧੯੮੮ ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਸੀ । ਇਸ ਕਾਨਫ੍ਰੈਂਸ ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋਏ ਇਕ ਮਤੇ ਦਾ ਤੀਜਾ ਭਾਗ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :—

“ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਅਜੇਹੇ ਸਾਂਝੇ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਆ ਜਾਵੇ । ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਜਿਤਨੀ ਛੇਤੀ ਹੋ ਸਕੇ ਇਕ ਇਕੜ੍ਹਤਾ ਬੁਲਾਈ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਜੋ ਵੈਸਲੇ ਉਸ ਵਿਚ ਹੋਣ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਣ ।”

ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਲੰਘ ਚੁਕੇ ਹਨ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕੜ੍ਹਤਾ ਇਸੇ ਪਰਯੋਜਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ । ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ, ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਹਿੰਕ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਆਦਿ ਸਜਣ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਲਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਲੰਮੀ ਵਿਚਾਰ ਮਗਰੋਂ ਕੁਝ ਨਿਯਮ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹਦ ਤੀਕ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ । ਪਰੰਤੂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੋੜ ਨੇ ਹੁਣ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਲ ਕਰਨਾ ਹੁਣ ਅਵੱਸ਼ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ ।

ਅਗੇ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਇਕ ਗਲ ਸਭ ਨੂੰ ਮੰਨਣੀ ਪਈਗੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਨਿਯਮ ਬੱਧ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਕੋ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉੱਚਾਰਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਪੈ ਗਇਆ ਹੋਵੇ । ਪਹਿਲੀ ਇਕੜ੍ਹਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਮਨੋਤ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂਹੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਵੀ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਨ ਸ਼ੈਣਗੇ । ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਲਿਖਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਹੈ । ਮੇਰੇ ਸ੍ਰੌਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਤਾਂ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬੀਤ ਬੰਨ੍ਹਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਮੈਜ਼ੂਦ ਸੀ । ਉਹ ਦੋਵੇਂ

ਪੋਥੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਇੰਦਵਾਲ ਵਾਲੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਹੁਣ ਵੀ ਭੱਲੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਦੋ ਪਰਵਾਰਾਂ ਪਾਸ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਕ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਛੱਪੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਂ ਮਾੜਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ਨਿਯਮ ਬੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਤੀਕ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ ਕਿ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜੋੜਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਚਾਰਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਡਰਕ ਨਹੀਂ ਪਇਆ, ਅਸਾਂ ਕਿਉਂ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ

ਰਹਿਆ	ਨੂੰ	ਰਿਹਾ
ਕਹਿਆ	ਨੂੰ	ਕਿਹਾ
ਜੇਹਾ	ਨੂੰ	ਜਿਹਾ
ਕੇਹਾ	ਨੂੰ	ਕਿਹਾ
ਅਜੇਹੀਆਂ	ਨੂੰ	ਅਜਿਹੀਆਂ
ਅਜੇਹਾ	ਨੂੰ	ਅਜਿਹਾ
ਗਇਆ	ਨੂੰ	ਗਿਆ
ਜੇਹੜਾ	ਨੂੰ	ਜਿਹੜਾ

ਕਿਉਂ ਲਿਖਣ ਲਗ ਪਏ ਹਾਂ। ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਜੋ ਅਸੀਂ ਲਿਖਦੇ ਹਾਂ ਅਸੂਧ ਹੈ। ‘ਗਇਆ’ ਵਿਚ ‘ਇ+ਆ’ ਦੀ ਅਸੀਂ ਸੰਧੀ ਕਰ ਦੇਂਦੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ‘ਗਯਾ’ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਪਰੇਤੂ ਸੰਧੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ‘ਗਿਆ’ ‘ਗਯਾ’ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਏਗਾ ਜੇਹੜਾ ਸਪਸ਼ਟ ਅਸੂਧ ਹੈ। ‘ਰਹਣਾ’ ਦੇ ਹੋਰ ਜਿਤਨੇ ਰੂਪ ਹਨ ਜੇਹਾ ਕਿ ‘ਰਹੀ, ਰਹੀਆਂ, ਰਹਣਗੀਆਂ’ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ‘ਰ’ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਸਿਆਰੀ ਨਹੀਂ ਜੋੜਦੇ ਬਿਨਾ ‘ਰਿਹਾ’ ਦੇ। ਇਸ ਪਰਖ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਅਸੀਂ ਭੁਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਮਲੂਮ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੋਲਣ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ‘ਲਾਂ’ ਦੀ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਛੁਟੇਰਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਉੱਥੋਂ ਅਸੀਂ ‘ਸਿਆਰੀ’ ਲਿਖਣ ਲਗ ਪਏ ਹਾਂ। ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਉਹ ਧੁਨੀ ਇਤਨੀ ਛੋਟੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉੱਥੋਂ ਸਿਆਰੀ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਧ ਹੋਵੇ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਕਿ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ‘ਰਹਣਾ’, ‘ਕਹਣਾ’, ‘ਸ਼ਹਰ’ ਆਦਿ ਵਿਚ ‘ਹ’ ਨਾਲ ਸਿਆਰੀ ਕਿਉਂ ਵਰਤਣ ਲਗ ਪਏ ਹਾਂ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿਆਰੀ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀ। ਭਾਬੀ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਜਦ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਈ ਹਿੰਦੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਗਈ

ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ 'ਹ' ਨਾਲ ਇਹ ਲਗ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਦੋਹਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਇਹ ਲਗ ਇਕ ਭੁਲੇਖੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਭੁਲੇਖਾ 'ਨ' ਅਤੇ 'ਣ' ਦਾ ਪੈ ਗਇਆ ਹੈ। 'ਸੁਣ' ਤੋਂ 'ਸੁਣਨਾ' ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਈ ਸੱਜਣ 'ਸੁਨਣਾ' ਲਿਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਣ' ਤੋਂ 'ਨ' ਜਿੱਥੇ ਇਕੱਠੇ ਆ ਜਾਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸਲੀ ਬਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਕਈ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸੋਧਣ ਜੋਗ ਹੈ। ਉਰਦੂ ਵਿਚ 'ਣ' ਦੀ ਧੁਨੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਅੱਖਰ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਬਾਂ 'ਨ' ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਖਬਰੇ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਉਰਦੂ ਪੜ੍ਹਣ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਆ ਪਇਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਿਤ, ਅਪਭੰਸ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸੰਯੁਕਤ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘਟਦੀ ਗਈ। ਕਈ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉੱਚਾਰਣ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਬਦਲ ਗਇਆ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਤਾਂ ਨਵਾਂ ਪਦ-ਜੋੜ ਠੀਕ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਿੱਥੇ ਉੱਚਾਰਣ ਓਹੀ ਰਹਿਆ ਹੈ ਪਰ ਅੱਖਰ ਨਖੇਕੇ ਗਏ ਹਨ ਉਥੇ ਇਕ ਅਸੁਧੀ ਆ ਵਾਪਰੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਲਿਖਦੇ 'ਅਰਥ' ਹਾਂ ਪਰ ਪੜ੍ਹਦੇ 'ਅਰਥ' ਹਾਂ। 'ਸਪਸ਼ਟ' ਲਿਖ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦੇ 'ਸਪਸ਼ਟ' ਹਾਂ। ਇਸ ਅਸੁਧੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਾਇ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਤਾਂ ਨਾ ਕਰੀਏ ਪਰੰਤੂ 'ੴ' 'ਹਲਿਤ' ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵਰਤਣੀ ਆਰੰਭ ਦੇਈ ਤਾਂ ਇਹ ਦੋਖ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 'ਤਦੁਭਵ' ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਲਗ ਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਬੋਲੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਅਧੈਨ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਪੁਰਾਣੇ 'ਤਦੁਭਵ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਾਂ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਰੀਸੀ 'ਤਤਸ਼ਮ' ਵਰਤਣ ਲਗ ਪਏ ਹਾਂ। ਅਜੇਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਕਈ ਅਸੁਧੀਆਂ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। 'ਰਕਸ਼ਾ' ਦਾ ਤਦੁਭਵ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 'ਰਖਿਆ' ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ 'ਰਕਸ਼ਾ' ਲਿਖਣਾ ਵਧੀਕ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਪਰੰਤੂ ਲਿਖ 'ਰਖਸ਼ਾ' ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਚੰਗੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ 'ਕ' ਦੀ ਬਾਂ 'ਖ' ਲਿਖਦੇ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। 'ਕਸ਼ਾ' ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਧੁਨੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਬਾਂ 'ਖਿ' ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ, ਜੇਹਾ ਕਿ 'ਕਸ਼ਮਾ' ਦੀ ਬਾਂ 'ਖਿਮਾ' ਆਦਿ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਦੁਭਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਬਾਂ ਮੁੜ ਅਸਲੀ ਵਰਤਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਨਵੇਂ ਸੰਕੇਤਕ ਸ਼ਬਦ ਘੜਨ ਵੇਲੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਾਂ ਜੇ ਮੁੜ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਲਈ ਸਮਝਣੀ

ਐਖੀ ਹੋ ਜਾਏਗੀ ਅਤੇ ਜੈਹੜਾ ਪਾੜਾ ਅਗੇ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਲਿਖਿਆਂ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਹੈ ਉਹ ਮਿਲਣ ਦੀ ਥਾਂ ਚੁੜੇਰਾ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਹਿੰਦੀ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਤਦਕੁਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਤਤਸੁਮ ਵਰਤ ਕੇ ਪੂਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਤਾਂ ਓਂ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਇਤਨੀ ਨੰਤ੍ਰੇ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਸੀਲਾ ਵਰਤਣ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵਰਤਣਾ ਅੰਭ ਕਰਨਾ ਇਕ ਹੋਰ ਭੁਲੇਖੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਪੁਰ ‘ਸ਼ਬਿਰ’ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ‘ਅਸਥਿਰ’ ਜਾਂ ‘ਬਿਰ’ ਹੈ। ‘ਜੋ ਛਡਨਾ ਸੁ ਅਸਥਿਰ ਕਰ ਮਾਨੇ’ ਜਾਂ ‘ਬਿਰ ਘਰਿ ਬੈਸਹੁ ਹਰਿ ਜਨ ਪਿਆਰੇ’ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ‘ਅਸਥਿਰ’ ਦਾ ਅਰਥ ਸਦਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪਦ ‘ਅਸ਼ਬਿਰ’ ਦਾ ਅਰਥ ਐਨ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਜੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪਦ ‘ਅਸ਼ਬਿਰ’ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਅਸਲੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ਲਗ ਪਈਏ ਤਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਚੇਖੇ ਭੁਲੇਖੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਕੱਠਾ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਭੁਲਾਂ ਆ ਵੜੀਆਂ ਹਨ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਇੰਡੀ, ਤੁ, ਊ ਅਤੇ ਏ ਨਾਲ ਕੋਈ ਹੋਰ ਲਗ ਲਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਅਤੇ ਸ ਲਿਖ ਦਿਉ ਤਾਂ ‘ਇਸ’ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ‘ਈ’ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿਆਰੀ ਲਾਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਕੁਰ ਹੀ ‘ਓ’ ਦੇ ਨਾਲ ਅੰਕੁੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ‘ਈ’ ਦੇ ਨਾਲ ‘ਲਾਂ’ ਅਤੇ ‘ਅ’ ਦੇ ਨਾਲ ਦੁਲਾਈਆਂ ਲਾਣੀਆਂ ਅਵਸ਼ ਹਨ। ਇਸ ਭੁਲੇਖੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੁਗਮਤਾ, ਨਾਲ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਾਲ ਬੋਧ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਦੇਵੀਏ ਅਤੇ ਉਥੇ ‘ਇ’ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ‘ਇ’, ਵੱਡਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ‘ਈ’ ਲਿਖੀਏ ਅਤੇ ਇਸੇ ਪਰਕਾਰ ਸਾਰੇ ਸੂਰਾਂ ਦੇ ਠੀਕ ਠੀਕ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਦੇ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਜੁ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਇਹ ਫਰਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਬੈਠ ਜਾਵੇ ਤੇ ਮੁੜ ਉਹ ਇਹ ਭੁਲ ਨਾ ਕਰਨ, ਇਕੁਰ ਹੀ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਬਾਲ ਬੋਧ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਬਰੋਬਰ ਦੇ ਅੱਖਰ ਛਾਪ ਦੇਈਏ।

ਇਕ ਹੋਰ ਭੁਲੇਖਾ ਸੂਰਾਂ ਦੇ ਉੱਚਾਰਣ ਤੋਂ ਆ ਪਇਆ ਹੈ। ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੇ ਸੂਰਾਂ ‘ਇ, ਤ’ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਲਮਕਾ ਕੇ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਹ ਗਲ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹ੍ਰਾਸ਼੍ਟ ‘ਈ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਈ’ ਬਿਹਾਰੀ ਨੇ ਲੈ ਲੀਤੀ ਹੈ। ‘ਮੁਨਿ’ ਦੀ ‘ਇ’ ਜਾਂ ਤਾਂ ਛਡ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਦੀਰ੍ਘ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮੁਨ ਅਤੇ ਮੁਨੀ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸ਼ੁਧ ਹਨ। ਪਰ ਹਿੰਦੀ ਲਈ ਸ਼ੁਧ ਰੂਪ ‘ਮੁਨਿ’ ਹੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ‘ਮੁਨ’ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਵਰਤਿਆ

ਹੈ। 'ਲੁਧਿਆਣਾ' ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਵਿਚ 'ਲੁਧਿਆਨਾ' ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕੁਝ ਹੀ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ 'ੰ' ਅਤੇ 'ਆ' ਵਰਤਦੇ ਹਾਂ ਉੱਥੇ ਹਿੰਦੀ ਵਾਲੇ 'ੰ' ਅਤੇ 'ਯਾ' ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਨਿਰਨਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਲਾਂ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਕਰਨਾ ਹੁਣ ਕੋਈ ਐਖੀ ਗਲ ਨਹੀਂ। ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਹੁਣ ਇਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਚੋਖੀ ਖੋਜ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਕਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ ਜੇਹੜੇ ਇਸ ਪੱਖ ਤੇ ਖੂਬ ਚਾਨਣਾ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਾਲੋਂ 'ਓਸਿਲੋਗ੍ਰਾਫ਼' ਅਤੇ 'ਕਾਈਟੋਗ੍ਰਾਫ਼' ਨਾਮੀ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨਿਕਲ ਆਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੋਲਣ ਨਾਲ ਅਜੇਹੇ ਚਿੜ੍ਹ ਖਿੱਚੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੂਰਾਂ ਇਹ ਨਿਸਚੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਆਵਾਜ਼ ਹ੍ਰਸੂ ਸੂਰ ਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਦੀਰ੍ਘ ਦੀ। ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿੱਦਵਾਨ ਰਲ ਬੈਠ ਕੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤ੍ਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਜਾਂ ਅਨੁੱਧੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੁਝ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਮੁਹਰੇ ਰਖ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਕੋਈ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਪੁਰ ਵਿਚਾਰ ਅਰੰਭ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਲ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸੌਚਣ ਨਾਲ, ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਕਿ ਫਲਾਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਕੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਨਿਰਮਾਤਾ

ਬੋਲੀ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭੂਗੋਲ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਦਾ ਕੀ ਧਰਮ ਹੈ—ਇਹ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘਟ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਰ ਤੇ ਲੈਬਨਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਈਸਾਈਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਰਬੀ ਹੈ—ਈਸਾ ਦੀ ਮਾਦਰੀ ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਅਗਾਂਹ-ਵਧ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਲਿਪੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨੂੰ ਉਹ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹਿਆ—ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਬੋਲੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਰਮ ਜਾਂ ਫਿਰਕੇ ਨਾਲ ਏਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨਾ ਕਦਾਚਿਤ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ-ਵਾਸੀਆਂ (ਹਿੰਦੂਆਂ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ-ਸਿੱਖਾਂ) ਨੇ ਅੰਭੇ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਢੂਜੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ੋਭਾ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਦੇਣ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਬਹਿਸ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਅੱਜ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਹਿੰਦੂ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਜਿਸ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪ ਪਾਲ ਪੇਸ ਕੇ ਜਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਅੱਜ ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ—ਕੁਝ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਕਈ ਸੌ ਸਾਲ ਬਦੇਸ਼ੀ ਬੋਲੀਆਂ (ਅੰਗਰੋਜ਼ੀ-ਫਾਰਸੀ) ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹਿਰਕਚਾਹਟ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਅਪਣੀ ਮਾਦਰੀ ਬੋਲੀ (ਪੰਜਾਬੀ) ਨੂੰ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਲਿਪੀ (ਗੁਰਮੁਖੀ) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਰੁੱਚੀ ਤੇ ਜੰਨਾ ਵੀ ਅਫਸੋਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਬੇੜਾ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ, ਬੋਲੀਆਂ, ਅਖਾਲਾਂ, ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਤੇ ਵਾਰੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ—ਕਿੰਨੇ ਮੇਰੇ ਹਿੰਦੂ ਵੀਰਾਂ ਨੇ ਰਚੇ ਹੋਣਗੇ। ਲੋਕ-ਗੀਤ, ਲੋਕ-ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅਮਰ ਨਗਮੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮਨੁਖ ਤੇ

ਇਸਤਰੀਆਂ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ-ਦਿਲ ਕਦੇ ਵੀ ਧੜਕਣੋਂ ਨਹੀਂ ਰੁਕਦਾ ਤੇ ਇਹ ਧੜਕਣ ਹੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਹੈ। ਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਰਾਧਾ, ਹਿੰਦੂ ਰਸਮਾਂ ਦਾ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ, ਇਸ ਰੱਲ ਦਾ ਰਾਵਾਹੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸੱਧਰਾਂ, ਚਾਅਂ, ਰੰਭਾਂ ਤੇ ਹਾਊਂਕਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪੁਰਾਣਾ ਪੰਜਾਬ ਆਪਣੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਚਿਤਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ, ਘੋਖਣ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਵੀ ਦੋ ਹਿੰਦੂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਸਰਨ ਦਾਸ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ ਦੀਆਂ ਅੁਣਥਕ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੈ।

ਅਠਵੀਂ, ਨੌਵੀਂ ਤੇ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜਦ ਪੰਜਾਬੀ ਅਪਭਰੰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਨਵੀਨ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਢਲਣ ਲੱਗੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਜਨਮ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਹਿੰਦੂ ਹੀ ਸਨ—ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਜੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਈ ਸਟੀਆਂ ਦਾ ਵਕਫ਼ਾ ਪਇਆ ਸੀ। ਗੋਰਖ, ਚਰਪਟ, ਚੌਰੰਗੀ ਨਾਥ, ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ, ਰਤਨ ਨਾਥ ਤੇ ਪੂਰਣ ਨਾਥ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅੰਸ਼ ਬਲਕਾਰੇ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਦੁਨਿਆਵੀ ਅੰਸ਼ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ, ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਮੌਢੀ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਕਵੀ ਦਾਮੋਦਰ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ‘ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ’ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਬਣਾਇਆ।

‘ਊਲਟੀ ਹੀਰ ਹੋਏ ਵਿਚ ਰਾਂਝਾ
 ਹਾਲ ਨਾ ਜਾਣੇ ਕੋਈ
 ਰਾਂਝਾ ਰਾਂਝਾ ਮੈਂ ਕੋਨੂੰ ਆਖਾਂ
 ਆਪੇ ਰਾਂਝਣ ਹੋਈ
 ਰਾਂਝਾ ਹੀਰ ਤੇ ਹੀਰ ਰੰਝੇਟੀ
 ਰਤੀ ਫਰਕ ਸਨ ਹੋਈ
 ਆਖ ਦਮੇਦਰ ਭਾਈ ਇਸ਼ਕ ਦੀ
 ਦੁਈ ਜਾਲ ਵਿਖੇਈ ।’

ਦੂਈ ਜਾਲ ਵਿਖੇਈ ।” (ਦਮੇਦਰ)

ਦਾਮੇਦਰ ਦੀ ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਰੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਜਿੰਨੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਹਰ-ਮਨ-ਪਿਆਰੀ ਹੋਈ ਹੈ-ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਹੁਣ ਤੌਕ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇ । ਵਲੀ ਰਾਮ, ਭਗਤ ਛਜੂ, ਭਗਤ ਕਾਹਨਾ, ਦੌਲਤ ਰਾਮ, ਕਾਲੀ ਦਾਸ, ਮਟਕ ਤੇ ਅਗਰਾ ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰੁਚਨਾਵਾਂ

ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੜਾਨੇ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ।

ਆਧੁਨਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਸੇਵਾ ਹੋਈਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ—ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਾਲੇ ਭੁੱਲ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਮਾਲੋਚਕ ਤੇ ਪਠਾਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਤੇ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾ ਸਕਦੇ। ਸ੍ਰੀ ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਪੁਰੀ, ਸ੍ਰੀ ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ ਪੁਰੀ, ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਿਲੌਰੀ ਤੇ ਕਰਨਲ ਛੋਲਾ ਨਾਥ ਪੰਜਾਬੀ ਜਗਤ ਦੇ ਉਹ ਚਮਕਦੇ ਮੌਤੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵਿਆਕਰਣ, ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਟੈਕਸਟ ਬੁਕਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਤੇ ਪੰਜ ਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਦਿਤੇ, ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਹੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਖਾਰਿਆ।

“ਹੁਣ ਪੰਜ ਸੱਤ ਗਭਰੂ ਮਿਲ ਕੇ ਛੁਪਾਰ ਦੇ ਮੇਲੇ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋਏ,
ਕਿਸੇ ਨੇ ਭੱਬਾ ਖੇਸ ਅਰ ਕਿਸੇ ਤੇਲੇ ਸੂਤ ਦੇ ਛੋਰ ਵਾਲੀ ਚੁਤੇਹੀ ਕਢ ਕੇ
ਉਪਰ ਲਈ। ਭਾਵੇਂ ਮਹੀਨਾ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਦਾ ਅਰ ਅਤ ਦੋਂਦੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ
ਪਰ ਕਿਸੇ ਲਾਲ ਲੋਈ ਕੱਢ ਕੇ ਹੀ ਉਪਰ ਲਈ। ਕਿਸੇ ਐਹਾ ਸਾਂਗ
ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਤੇੜ ਤਾਂ ਹਰੇ ਗੁਲਬਦਨ ਦੀ ਸੁੱਥਣ ਅਰ ਗਲ ਵਿਚ
ਖਾਸੇ ਦਾ ਕੁੜਤਾ ਅਰ ਉਮੜ ਮਾਸੜ ਤੇ ਮੰਗ ਕੇ ਬੰਟਰੀ ਛੀਂਟ ਦਾ
ਰੂੰ ਭਰਿਆ ਕਾਦਰਾ ਫਫਹਾਲ ਚੋਗੇ ਦੇ ਥਾਂ ਲੈ ਲਾਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਦਿਨ ਤਾਂ
ਰੋਹੀ ਦੇ ਸੇ ਪਰ ਮੇਲੇ ਦੇ ਚਾਓ ਅਰ ਛਡ ਸਾਰੰਗੀ ਦੀ ਅਬਾਜ ਨੇ
ਗਰਮੀ ਤੋਂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਨ ਸੁੱਥਣ ਦਿੱਤੀ।”

(ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਤ ਚੀਤ-ਪੰਡਤ ਸਰਧਾ ਰਾਮ ਫਿਲੌਰੀ)

ਨਵੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ
ਕਮਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰੂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਸਹੀ
ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਬਖਸ਼ਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

“ਤੂੰਝੀ ਤੰਦ ਸਾਂਭ, ਹਾੜੀ ਵੇਚ ਵੱਡ ਕੇ
ਲੰਬੜਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕੱਟ ਕੇ
...
ਕਢੇ ਮਾਰ ਵੰਡਲੀ ਅਨੰਦ ਛਾ ਗਇਆ
ਮਾਰਦਾ ਦਮਾਮੇ ਜੱਟ ਮੇਲੇ ਆ ਗਇਆ।”

(ਚਾਤ੍ਰੂ)

ਲਾਲਾ ਜੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਭੁਲਿਆ ਹੋਇਆ
ਨਹੀਂ, ਪਰ ਪਿਆਰ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਦ

ਅਸੀਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਐਗਰੇਂਜ਼ 'ਪਾਤ੍ਰੇ ਤੇ ਰਾਜ਼ ਕਰੋ' ਨੀਤੀ
ਦੇ ਅਸਰ ਹੋਠ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਲਈ ਪਰੇਰ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਰਦੂ
ਲਈ ਉਕਸਾ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਜਦ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੀ ਬੋਲੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ
ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਲਾਲਾ ਜੀ ਨ ਏਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਸਮਾਨ ਸਮਝ ਕੇ ਸਰਧਾ ਤੇ
ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ :—

'ਇਹੋ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਸਾਡੀ
ਮੌਤੀਆਂ ਦੀ ਖਾਨ ਸਾਡੀ
ਹੱਥੋਂ ਨਹੀਂ ਗਵਾਉਣੀ
ਬੋਲੀ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਡੀ'

(ਚਾਤ੍ਰੂਕ)

ਚਾਤ੍ਰੂਕ ਜੀ ਦੀਆਂ 'ਚੰਦਨ ਵਾੜੀ', 'ਕੇਸਰ ਕਿਆਰੀ', 'ਨਵਾਂ ਜਹਾਨ'
ਤੇ 'ਸੂਫੀ ਖਾਨਾ' ਪਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ। ਲਾਲਾ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਕਰਤਾ
'ਲਖਸ਼ਮੀ ਦੇਵੀ', ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਕਰਤਾ 'ਮਹਾਂ ਨਾਚ' 'ਅਮਰ ਗੀਤ', ਪੰਡਿਤ
ਕੇਦਾਰ ਨਾਥ ਤਿਵਾੜੀ ਕਰਤਾ 'ਕਿਣਮਿਣ ਕਣੀਆਂ' ਤੇ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ
ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪਿਛੋਂ
ਜਦ ਹਿੰਦੂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਦਰੀ ਬੋਲੀ ਲਿਖਵਾ ਰਹੇ ਸਨ
ਤਾਂ ਤਿਵਾੜੀ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ :—

'ਸਾਡੀ ਮਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ
ਸਿੱਧੀ ਸਾਦੀ ਆਲੀ ਭੋਲੀ
ਮਿੱਠੀ ਜਿਉਂ ਦੁਧ-ਮਿਸਰੀ ਘੋਲੀ
ਸਾਨੂੰ ਚੰਗੀ ਮੰਦੀ ਚੰਗੀ
ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਾਂ ਕਹਿਣੋ ਨਾ ਸੰਗੀਂ।'

(ਤਿਵਾੜੀ)

ਸਟੇਜੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਜਿੰਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੀਕ ਪੁਰਾਇਆ
ਹੈ, ਓਨਾ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਤੀਕ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਪੁਰਾਇਆ
ਹੋਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਟੇਜੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੂਰਗਵਾਸੀ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਆਸੀ, ਬਰਕਤ ਰਾਮ
ਯੁਮਨ, ਨੰਦ ਲਾਲ ਨੂਰ ਪੂਰੀ, ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਨਾਜ਼ਿਮ, ਜਸਵੰਤ ਰਾਏ ਰਾਏ,
ਦਿਆਲ ਚੰਦ ਮਿਗਲਾਣੀ, ਵਿਸ਼ਵਾਨਾਥ ਤਿਵਾੜੀ, ਪਰਕਾਸ਼ ਪਿਗਲਵੀ,
ਵੇਦ ਪਰਕਾਸ਼ ਸਰਮਾ, ਕੇਦਾਰ ਨਾਥ ਬਾਰੀ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਸ਼ਾਂਤ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਾਮਯਾਬ
ਸਟੇਜੀ ਕਵੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨਾਵਲ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਪ੍ਰੋ: ਆਈ. ਸੀ. ਨੰਦਾ ਦੇ 'ਤੇਜ਼ ਕੌਰ' ਤੇ 'ਮੁਰਾਦ', ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦਾ 'ਕੱਕਾ ਰੇਤਾ', ਹਰਨਾਮ ਦਾਸ ਸਹਿਰਾਈ ਦਾ 'ਲੋਹਗੜ੍ਹ', 'ਅੱਪੀ ਰਾਤ', ਪ੍ਰਬੰਧੀ ਨਾਥ ਸ਼ਰਮਾ ਦਾ 'ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਨੇਹਾ' ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਰਖਦ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਬੀ ਨ ਜਿਥੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ, ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ, ਉਥੇ ਮੌਲਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। 'ਕੁੰਗ ਪੇਸ਼', 'ਦੇਵਤਾ ਡਿੱਗ ਪਿਆ', ਸੇਨਾ ਗਾਚੀ' ਸਤਿਆਰਬੀ ਦੇ ਸਫਲ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹ ਹਨ।

ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਪਰ ਸਟੋਰੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰੋ: ਆਈ. ਸੀ. ਨੰਦਾ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ 'ਸੁਭੱਦਰਾ', 'ਵਰ ਘਰ', 'ਝਲਕਾਰੇ', 'ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ', ਸਫਲ ਨਾਟਕ-ਸੰਗ੍ਰਹ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਿਜ ਲਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੇ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ। ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ-ਪਰਾਂਤੀ, ਅੰਤਰ-ਦੇਸ਼ੀ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਇਕ ਹੋਰ ਹਰ-ਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ—ਜਿਸ ਨੇ ਦੁਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਸਟੇਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਲੇਹਾ ਕੁੱਟ', 'ਸੈਲ ਪੱਥਰ', 'ਕੇਸਰੇ', 'ਨਵਾਂ ਮੁੜ੍ਹ', 'ਦੇ ਪਾਸੇ', 'ਬੇਬੇ', 'ਪੱਤਣ ਦੀ ਬੇੜੀ', ਸੱਤ ਚੋਣਵੇਂ ਇਕਾਂਗੀ ਗਾਰਗੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੇਣ ਹਨ। ਡਾਂ: ਟੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਆਹੁਜਾ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਰਾਹੀਂ 'ਪਰੀਵਰਤਨ', 'ਨੰਜੋਗ', 'ਤਲਾਕ', 'ਵਿਕਾਸ', 'ਮੇਰੇ ਨੌਂ ਇਕਾਂਗੀ' ਤੇ 'ਮਾਂ ਧੀ' ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ-ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ-ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪਿੜ੍ਹ ਵਿਚ ਭਾਂ ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਆਹੁਜਾ, ਪ੍ਰੋ: ਵਿਦਿਆ ਭਾਸਕਰ ਅਰੁਣ, ਪ੍ਰੋ: ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਬਾਹਰੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ਨੇ ਚੰਗਾ ਤੇ ਸ਼ਲਾਘਾ ਯੋਗ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵੀ ਪਰਖਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਮੈਂ ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਮਤ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਨਾਲ ਦੂਰ ਦਾ ਨੰਬੀਧ ਹੈ। ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਸਿਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾਤੇ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਵਸਨੀਕ ਹੀ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ। ਇਹ ਲੋਕ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਅਨੇਕਾਂ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਪੀ

ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਲਿਪੀ ਮੰਨਣਾ ਤੇ ਇਸੇ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਸ਼ਰਾਸਰ ਭੁੱਲ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਦੇਣੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਸ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸੁਧਤਾ ਤੇ ਠੇਠਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਛੰਗ ਕਰਗੀ ਸਗੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਰਚੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਹੋ ਹਾਲ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਅਖਰਾਂ ਵਿਚ ਛੱਪੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਠੇਸ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਪਛੋਂ ਵੀ ਜੇ ਕੋਈ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ਿਦ ਕਰੇ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਰਮ ਦੀ ਲਿਪੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ “ਮੈਂ ਨਾ ਮਾਣੂੰ” ਵਾਲੀ ਜ਼ਿਦ ਹੀ ਕਹਾਂਗੇ—ਜਿਸ ਦਾ ਹੱਲ ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਕੀ, ਲੁਕਮਾਨ ਕੋਝੋਂ ਵੀ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੇਗਾ ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਆਰੰਭਕ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀ ਹੋਵੇ ? ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਵਾਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਗੈਰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ, ਠੀਕ ਓਸੇ ਤਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੀ ਵੱਜੋਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਕਿਸੇ ਗੈਰ ਮਾਦਹੀ ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਕਠਨ ਹੋਵੇਗੀ ! ਇਹ ਸਵਾਲ ਨਿਰੋਲ ਵਿਦਿਅਕ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਅਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਤੰਗ ਦਿਲੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ । ‘ਹਰਿਆਨੇ’ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਰਾਹੀਂ ਸਿਖਿਆ ਮਾਹਿਸੂਸ ਐਖੈਰਾ ਤੇ ਅਨ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ—ਐਨ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਸਭ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਦੇ ਹੋਣ-ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ।

ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਰੂਪ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਅਮਰ ਦੇਣ ਹੈ । ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਪੁਰਾਣਕ ਗੱਲਾਂ, ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਮਿਥਿ ਹਾਸ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਲਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਘੋਰੇ ਨੂੰ ਫੈਲਾਇਆ ਹੈ । ਉਥੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਰੰਗਤ ਦਿਤੀ ਹੈ । ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀ ਕੌਮੀਅਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਦੇਣ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾਨੀ ਦੀ ਹੈ । ਜਿੰਨੀ ਟਕਸਾਲੀ ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ, ਸੁੰਦਰ ਪੰਜਾਬੀ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰੂਕ, ਪ੍ਰੇਸ਼ਨਰ, ਸੀ. ਨੰਦਾ ਆਦਿ ਨੇ ਲਿਖੀ ਹੈ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇ ।

ਉਪਰਲੀ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਅਜੇਹੀਆਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਹੁਣ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪਿਆਨ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਜਾਨਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਭੁਲੇਖੇ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਪੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲੰਘੀ ਦੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਲੋਂ ਰਚਨਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਥੋਲੀ ਦੇ ਜਨਮ-ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਹੋਣਾ, ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਹੋਣਾ, ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਹੋਣਾ, ਵਿਆਕਰਣ ਤੇ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਚੌਂ ਮੁਢ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਏਜੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਸਟੇਜ ਦੇ ਜਨਮ-ਦਾਤਾ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਹੋਣਾ—ਇਹ ਕੁਝ ਕੁ ਅਜੇਹੇ ਗੋਰਵ ਭਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਅਮੇਲਕ ਵਿਰਸੇ ਬਾਰੇ ਮਾਣ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪਰਾਰਥਨਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਇਸ ਕੌਮੀ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਅਪਣਾਈਏ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਦੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਭਵਿਖਤ ਨੂੰ ਉਜਲ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਗੇ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰੀਏ।

-੦-

ਆਲੋਚਨਾ ਲਈ
ਆਪਣੇ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੇ ਲੇਖ
 ਭੇਜ ਕੇ
ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ
 ਦੀ
 ਸੇਵਾ ਕਰੋ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਇਕ ਮਹਾਰਸ਼ਟਰੀ ਕਵੀ

ਨਾਮਦੇਵ

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਨਾਮਦੇਵ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ-ਪੂਰਵਕ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ, ਇਥੇ ਇਹ ਦਸਣਾ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮਰਾਠੀ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤੀ ਦੇ ਕਈ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਪਦ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਫਾਰਬਸ ਗੁਜਰਾਤੀ ਸਭਾ ਮਹਾਉਤਸਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਗ੍ਰੰਥ: ਮਾਰਚ ੧੯੪੦: ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਕਰਚਾ ਲਾਲ ਸਿਵਾ ਜੀ ਭਾਈ ਸੋਨੀ ਦਾ ਲੇਖ “ਗੁਜਰਾਤਨਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਨੇ ਅਰਵਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰੇ” ਨੇ ਮੁੰਹ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਸਿੱਧ : ਨਾਮਕ ਲੇਖ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਤੇਰਹੁੰਹ ਸੈਵੂੰ ੧੩ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਹੇਮ ਚੰਦਰਾਚਾਰਜ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਇਕ ਦਮ ਸੋਲ੍ਹੁਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਭਾਲਣ ੧੫੦੦, ੧੪ ਵਿ: ਮੀਰਾ : ੧੫੫੫, ੧੬੦੦ ਵਿ: ਮੰਤ ਸਮਰਥ ਦਾਸ, ਜਿਨਦਾਸ, ਰਿਖਬ ਦਾਸ, ਨੇਮੀ ਗਿਆਨਸਾਰ, ਮੁਲਕ ਚੰਦ ਆਦਿ, ਜੈਨੀ ਕਵੀ, ਸਤਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਦਾਢੂ ਦਇਆਲ, ਪ੍ਰਹਕਰ, ਸੰਤ ਮੋਭਾ ਰਾਮ, ਮੁਖ ਦਾਸ, ਮਸਤਾ ਰਾਮ ਨਾਗਰ ਸਿਵਾ ਨੰਦ ਆਦਿ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਆਖੇ ੧੬੧੫, ੧੬੧੫ ਵੀਂ ਨੇ ਵੀ ਹਿੰਦੀ ਪਦ ਲਿਖੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰੇ: ਵਿਨਯ ਮੋਹਨ ਸਰਮਾ ਨੇ “ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਤੋਂ ਕੀ ਹਿੰਦੀ ਸੇਵਾ” ਲੇਖ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

ਚਕਰਧਰ: ਇਹ ਮਹਾਨੁਭਾਵ ਪੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਖੋ:—

ਸੁਤੀ ਵੰਥੀ ਸਿਥਰ ਹੋਈ, ਜੈਣੇ ਤੁਮ ਹੀ ਜਾਈ ।

ਸੋ ਪਰੋ ਮੇਰੋ ਵੈਰੀ ਆਣਤਾ ਕਾਈ ॥

ਓਮਾਂਬਾ: ਇਹ ਮਹਾਨੁਭਾਵ ਪੰਥੀ ਨਾਗਦੇਵਾਚਾਰਜ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ। ਨਾਗਦੇਵਾਚਾਰਜ ਚਕਰਧਰ ਦੇ ਸਿਸ਼ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਓਮਾਂਬਾ ਦਾ ਕਾਲ ਵੀ ਚਕਰਧਰ ਦਾ ਕਾਲ ਸ਼ਖ਼ਸ਼ਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਓਮਾਂਬਾ ਨੇ ਵੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ

ਉਪਈ ਲਿਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਨਗਰ ਦਵਾਰ ਹੋ ਭਿੱਛਾ ਕਰੋ, ਹੋ ਵਾਪੁਰੇ ਮੌਰੀ ਅਵਸਥਾ ਲੋ ।
ਜਿਹਾ ਜਾਵੇਂ ਤਿਹਾ ਆਪ ਸਰਿਸਾ ਕੋਓਂ ਨ ਕਰੀ ਮੌਰੀ ਚਿੰਤਾ ਲੋ ।
ਹਾਟ ਚੌਹਾਟਾ ਪੜ ਰਹ੍ਯੇ ਮਾਂਗ ਪੰਚ ਘਰ ਭਿੱਛਾ ।
ਵਾਪੂਭ ਲੋਕ ਮੌਰੀ ਅਵਸਥਾ ਕੋਓਂ ਨ ਕਰੀ ਮੌਰੀ ਚਿੰਤਾ ਲੋ !

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੁਨਿ : ਇਹ ਮਹਾਨੁਭਾਵ ਪੰਬੀ ਸੰਤ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ
ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜੈਕ੍ਰਿਸ਼ਨੀ ਪੰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਰ ਹੋਇਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ
ਇਹ ਹੈ :—

ਜੜ ਮੁਲ ਬਿਨ ਦੇਖਾ ਏਕ ਦਰਖਤ ਗੁਲਰ ਕਾ ।
ਉਸ ਕੋ ਅਨੰਤ ਅਪਾਰ ਗੁਲਰ ਲਾਗੈ ਸ਼ੁਮਾਰ ਨਹੀਂ ਢੂਲੋਂ ਕਾ ।
ਜ਼ਮੀਨ ਆਸਮਾਨ ਬਰਾਬਰ ਦੇਖੋ ਦੋ ਸੂਰਜ ਚੰਦਾ ਦੇਖੋ ਨੌਲਖਤਾ ਮੌਂ ।
ਚੌਦਹ ਭਵਨ ਸਾਤੋਂ ਦਰਯਾਵ ਮੇਤ੍ਰ ਪਰਵਤ ਨਦੀ ਨਾਲੇ ਕਈਹਜ਼ਾਰਾ ।

ਗਿਆਨੇਸ਼ੂਰ : ਇਹ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੰਤ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ
ਜਨਮ ਸੇ: ੧੩੩੨ ਵਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਚ ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੇ ਨੌਜੇ ਆਪੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਇਆ
ਜੀ । ਨਾਮ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ (ਸਪ੍ਰਦਾਯ) ਵਿਚ ਗਿਆਨੇਸ਼ੂਰ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹਿਮਾ ਹੈ ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ, ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਵਿਵਹਾਰ
ਤੇ ਵਾਧੇਰੇ ਜੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਗਿਆਨੇਸ਼ੂਰੀ' ਦੀ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ।
ਖੰਧਾਤਮਕ ਉਨ੍ਤੀ ਦੇ ਲਈ ਜਪ-ਤਪ, ਸੰਜਮ ਆਦਿ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਗੁਰੂ ਦੀ
ਕਿਰਪਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ । ਗਿਆਨੇਸ਼ੂਰ ਨੇ ਵੀ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਤੋਂ
ਬਹੁਗੱਤ ਉੱਤਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਸੀ । ਮਰਾਠੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੀ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੇਠਾਂ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :—

ਸੋਈ ਕੱਚਾ ਵੇ, ਨਹੀਂ ਗੁਰ ਕਾ ਬੱਚਾ ।
ਦੁਨੀਆਂ ਤਜ ਕਰ ਖਾਕ ਰਮਾਈ, ਜਾ ਕਰ ਬੈਠਾ ਵਨ ਮੇ ।
ਬੇਚਰਿ ਮੁਦਰਾ ਵਜਰਾਸਨ ਮੇ, ਵਿਖਾਨ ਧਰਤ ਹੈ ਮਨ ਮੇ ।
ਤੀਰਥ ਕਰਕੇ ਉਮਰ ਖੋਈ, ਜਾਗੀ ਜੁਗਤਿ ਮੇ ਸਾਰੀ ।

...

ਹੁਕਮ ਨਿਵ੍ਵਤ ਕਾ ਗਿਆਨੇਸ਼ੂਰ ਕੋ ਤਿਨ ਕੇ ਉਪਰ ਜਾਨਾ ।
ਸਦ ਗੁਰੂ ਕੀ ਕਿਰਪਾ ਛਈ ਜਥ ਆਪ ਹੀ ਆਪ ਪਛਾਨਾ ।

ਮੁਕਤਾਬਾਈ : ਗਿਆਨੇਸ਼ੂਰ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ
ਨਾਲ ਸੰਤ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਹੋਈ ਸੀ । ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਭਰਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ

ਵੀ ਮਨਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ-ਸੁਲਗ ਮਧੁਰਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਗਤੀ, ਗਿਆਨ, ਯੋਗ ਵਿਰਾਗ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਪਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ।

ਵਾਹ ਵਾਹ ਮਾਹਬ ਜੀ ਸਦ ਗੁਰੂ ਲਾਲ ਗੁਸਾਂਈ ਜੀ।

ਲਾਲ ਬੀਚ ਮੋ ਉਦਲਾ ਕਾਲਾ ਐਠ ਪੀਠ ਸੌਂ ਕਾਲਾ।

ਪੀਤ ਉਨਮਦੀ ਭਰਮਰ ਸੁ ਗੁਛਾ ਰਸ ਡੁਲਨੇ ਵਾਲਾ।

ਸਦਗੁਰੂ ਚੇਲੇ ਦੌਨੋਂ ਬਰਾਬਰ ਏਕ ਦਸਤ ਮੋ ਭਾਈ।

ਏਕ ਜੇ ਐਸੇ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਏ ਮਹਾਰਾਜ ਮੁਕਤਾ ਬਾਈ।

ਨਾਮਦੇਵ : ਇਹ ਸੰਨ ੧੩੨੭ ਵਿਕ੍ਰਿਮੀ ਵਿਚ ਸਾਤਾਰਾ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਨਰਸੀ ਬਮਨੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਸਨ। ਚਾਹੇ ਨਾਮ ਦੇਵ ਦੀ ਭਗਤੀ ਪੰਡਰਪੁਰ ਦੇ ਵਿਟੂਲਕੋਵ ਤੋਂ ਅੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸੰਪੁਰਣਤਾ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਪੰਡਰਪੁਰ ਦੇ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ 'ਵਿਟੂਲ' ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਬਣ ਕੇ ਛਾ ਗਏ। ਨਾਮਦੇਵ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਹ ਕਬੀਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਮਤ ਦਾ ਬੀ ਬੀਜ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤਕ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਅਜ ਤਕ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਅਧਿਕ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪਦ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਧੰਮ ਹੈ ਹੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਪਰ ਦਾ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

ਐਸੇ ਰਾਮ ਰਾਈ ਅੰਤਰਜਾਮੀ, ਜੈਸੇ ਦਰਪਨ ਮਾਹਿ ਬਦਨ ਪਖਾਨੀ।

ਬੜੇ ਘਟਾਵਟ ਲੋਪ ਨ ਛੀਪੇ, ਬੰਧਨ ਮੁਕਤਾ ਜਾਤੁ ਨ ਦੀਸੈ।

ਪਾਨੀ ਮਾਹਿ ਦੇਖ ਮੁਖ ਜੈਸਾ, ਨਾਮੇ ਕੋ ਸੁਆਮੀ ਬੀਠਲ ਐਸਾ।

ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਨਾਮਦੇਵ ਨੇ 'ਪਾਹਨ ਪੂਜਨ' ਦਾ ਵੀ ਨਿਸ਼ੇਪ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਏਕੈ ਪਾਬਰ ਕੀਜੈ ਭਾਉਰ

ਦੂਜੇ ਪਾ ਕਰ ਧਰਿਐ ਪਾਉਂ

ਜੇ ਲੋਹੁ ਦੇਵ ਤ ਓਹੁ ਭੀ ਦੇਵਾ

ਕਹਿ ਨਾਮਦੇਵ ਹਮ ਹਰਿ ਕੀ ਸੇਵਾ।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਪਾਹਨ ਪੂਜੇ ਹਰਿ ਮਿਲੇ ਤੋ ਮੈਂ ਪੂਜਾਂ ਪਹਾਰ।

ਤਤੇ ਯਹ ਚਾਕੀ ਭਲੀ, ਪੀਸ ਖਾਏ ਸੰਸਾਰ।

ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗੁਰੂ ਮਹਿਮਾ ਤੇ ਵੀ ਨਾਮਦੇਵ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਬਲਿਹਾਰੀ ਗੁਰੂ ਆਪਣੇ, ਜਿਉ ਹਾਡੀ ਕੇ ਬਾਰ,
ਜਿਨਿ ਮਾਨਸ ਤੈ ਦੇਵਤਾ, ਕਰਤ ਨ ਲਾਗੀ ਬਾਰ ।

ਭਾਨੂ ਦਾਸ : ਇਹ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਤ ਇਕਨਾਥ ਮਹਾਰਾਜ਼ ਦੇ ਪੜਦਾਦਾ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਲ ਸੰਨ ੧੫੫੫ ਵਿਥੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਧੁਰ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਦਾ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੇਠਾਂ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

ਉਠਹੂ ਲਾਲ ਮਾਤ ਕਹੇ, ਰਜਨੀ ਕੋ ਤਿਮਿਰ ਗਯੇ,
ਮਿਲਤ ਬਾਲ ਸਕਲ ਗਵਾਲ, ਸੁੰਦਰ ਕਨਹ ਈੀ,
ਜਾਗਹੂ ਗੁਪਾਲ ਲਾਲ, ਜਾਗਹੂ ਗੋਵਿੰਦ ਲਾਲ ਜਨਨਿ ਬਲਿ ਜਾਈ :
ਸੰਗੀ ਸੰਬੰਧ ਫਿਰਤ ਬਘਨ, ਤੁਮ ਬਿਨ ਨਹਿ ਛੁਟਤ ਧੇਨੂ,
ਤਜਹੂ ਸਪਨ ਕਮਲ ਨਯਨ, ਸੁੰਦਰ ਸੁਖਦਾਈ ।
ਮੁਖ ਤੇ ਪੱਟ ਢੂਰ ਕੀਜੇ, ਜਨਨੀ ਕੋ ਦਰਸਦੀਜੇ,
ਦੂਧੀ ਖੀਰ ਮਾਂਗ ਲੀਜੇ, ਖਾਂਡ ਐਰ ਮਿਠਾਈ ।
ਝਮਲ ਝਮਲ ਸ਼ਾਮ ਰਾਮ, ਸੁੰਦਰ ਮੁਖ ਤਵ ਲਲਾਸ
ਬਾਲੀ ਕੀ ਜੂਠ ਕਛੂ, 'ਭਾਨੂ ਦਾਸ' ਪਾਈ
ਦੋਨੋਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾਮ ਦੇਵ ਪ੍ਰਮੁਖ ਹਨ ।
ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਗਤਮਾਲਾ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੇਵ ਬਾਰੇ 'ਇਹ' ਡੱਪਜ
ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਨਾਮਦੇਵ ਪ੍ਰਤਿ ਨਿਰਭ ਹੀ, ਜਿਉ ਤ੍ਰੈਤਾ ਨਰ ਹਰਿਦਾਸ ਕੀ ।
ਬਾਲ ਦਸ਼ਾ 'ਬੀਠਲ' ਪਾਨੀ ਜਾ ਕੇ ਪੈ ਪੀਯੋ
ਮ੍ਰਿਤਕ ਗਊ ਜਿਵਾਜ ਪਰਚੋ ਅਸੁਰਨ ਕਉ ਦੀਯੋ
ਸੇਜ ਸਲਿਲ ਤੇ ਕਾਛਿ ਪਹਿਲ ਜੈਸੀ ਹੀ ਹੋਤੀ
ਦੇਵਲ ਉੱਲਤਯੋ ਏਖ ਸਕਚਿ ਰਹੇ ਸਬ ਹੀ ਸੋਤੀ
ਪੰਡਰਨਾਥ ਕ੍ਰਿਤ ਅਨੁਰਾ ਜਿਉਂ ਛਾਦਿ ਸੁਕਰ ਛਾਈ ਯਾਸ ਕੀ,
ਨਾਮਦੇਵ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਨਿਰਭਹੀ ਜਿਉਂ ਨਰ ਹਰਿ ਦਾਸ ਕੀ ।

ਇਸ ਡੱਪਜ ਵਿਚ ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਰਮਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਲੋਖ ਹੈ । ਨਾਮਦੇਵ
ਗਿਆਨ ਦੇਵ ਦੇ ਸਿਸ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵੀ ਯਾਤਰਾ
ਕੀਤੀ । ਇਹ ਨਾਭਾਦਾਸ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ।

ਨਾਮਦੇਵ ਨੇ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ੧੦੦, ੧੨੫ ਪਦ ਲਿਖੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ੬੧
ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਮੇਹਨ ਸੰਿਘ ੩੨ ਪੱਦ ਦਸਦੇ
ਹਨ । ਰਾਨਕੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਮਰਾਠੀ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਬੈਖਿਕ

ਅਤੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾਮਦੇਵ ਨੇ ਤਾਂ ਭਗਤੀ ਦੀ ਲੋਕਪਾਰਾ ਵਹਾ ਦਿਤੀ।

ਕਬੀਰ ਨੇ ਨਾਮਦੇਵ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਜਾਗੈ ਸੁਖਦੇਓ ਅਰੂ ਆਕਰੂ।
ਹਣਵੰਤੂ ਜਾਗੈ ਧਰੀ ਲੰਗਰੂ।
ਸੰਕਟ ਜਾਗੈ ਚਰਨ ਸੇਵ।
ਕਲਿ ਜਾਗੈ ਨਾਮਾ ਜੈ ਦੇਵ।

ਇਹੋ ਗਲ ਕਬੀਰ ਨੇ,

“ਗਰ ਪਰਸਾਈ ਜੈ ਦਿਓ ਨਾਮਾ।
ਜੈ ਦਿਓ ਨਾਮਾ ਵਿਪਦ ਸਦਾਮਾ।”

ਆਦਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਹਿਆ ਹੈ। ਨਰਸੀ ਮਹਿਤਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—

ਨਾਮਾ ਹਾਬ ਸੇ ਢੂਧ ਪੀਲਾ।
ਰਾਮ ਨੂੰ ਨਾਮ ਨਾਮਦੇਵ ਲੀਪੂ ਤੇਨੀ ਮੋਕ。
ਜਿਵਾਡੀ ਗਾਯ॥

ਪੰਨੇ ਜੱਟ ਨੇ, ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਅਤੇ ਗੁਣੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਨਾਮਦੇਵ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਰਾਠੀ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਗੋਰਾ ਕੁਮਾਰ, ਪਰਸਾ ਭਾਗਵਤ, ਜਨਾਬਾਈ ਨੇ ਨਾਮਦੇਵ ਦਾ ਉਲੇਖ ਆਪਣੇ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਾਮਦੇਵ ਇਕ ਸਨ ਯਾ ਤਿੰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮਾਂ ਕੀ ਸੀ ਇਸ ਸ੍ਰੇਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ, ਅੰਗ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨੇਸ਼ੂਰ ਦੇ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਅਦ ਪਰਮ ਭਗਤ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀਨ ਜੋ ਬਾਣ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਗਇਆ, ਇਹ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਲ੍ਲ ਜਾਸ ਨਾਮਾ ਮਹਾ-ਭਾਰਤੇਕਾਰ, ਮਹਾਨੁਭਾਵ-ਪੰਥੀ ਲੇਖਕ ਦਾ, ਤੀਸਰਾ ਰੂਪ ਹੈ ਵਿਸ਼ਲ੍ਲਦਾਸ ਨਾਮਾ ਨਾਮ ਦਾ ਪੁਰਾਣਿਕ ਕਬਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਪੋਤਾਖਿਆਨ ਉਪਮੰਨੀਓਂ ਕਥਾ ਆਦਿ ਲਿਖਣੇ ਵਾਲੇ ਦਾ। ਨਾਮਦੇਵ ਦਾ ਪੁਰਾ ਨਾਮ ਨਾਮਦੇਵ ਦਾਮਾਸ਼ੀਟੀ ਸੀ, ਉਪਨਾਮ ਰੇਵਠੇਕਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾਮਾ ਬਿਮਪੀ, ਨਾਮਾਵੰਸੀ, ਛੀਪਾ ਅਰਥਾਤ ਚਿੰਵਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਮਦੇਵ ਦਾ ਜਨਮ ਅਤੇ ਚਲਾਣੇ ਦਾ ਸਮਾ ਹੋਰ ਹੈ। ਮੈਕਾਲਿਫ ਨੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਮਾ ਦਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੋਰ ਨਾਮਦੇਵ ਦਰਬਾਰ ਕਮੇਟੀ, ਯੋਮਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਹੈ। ਬੰਸੀਧਰ ਬਾਸਤਰੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਹੋਰ। ਪ੍ਰੋ: ਮੁੰਡੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਪਰਿਣਾਮ ਤੇ ਪੁਜੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾਮਦੇਵ

ਵਾਂ ਠੀਕ ਕਾਲ ੧੨੭੦ ਤੋਂ ੧੩੫੦ ਈਸਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਰਹਾਡ ਦੇ ਪਾਸ ਜਨਮੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੰਸ ਦੇ ਮੂਲ ਪੁਰਸ਼ ਦਾਮ੍ਭ ਸੇਠ ਸਨ ਜੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਦੀ ਦੇ ਤਟ ਤੇ ਪਰਮਣੀ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਵਿੱਠਲ ਦੇ ਭਗਤ ਸਨ।

ਨਾਮਦੇਵ ਦਾ ਵਿਆਕਤਿਕ, ਪ੍ਰਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਕਪੜੇ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਗੋਵਿੰਦ ਸੇਠ ਸਦਾਵਰਤੇ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਰਾਜਾਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਗੋਣਾਈ ਸੀ। ਗਾਥਾ ੧੨, ੧੩ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ :-

ਲੋਖਡਾਰਾ ਵਿਵਠਾ, ਪਰਿਸੀ ਲਾਗਲਾ,
ਮਾ ਮਿਲਿਆ ਮੌਲਾ ਮਾਗੂ ਨਜੇ ।

ਦਾਸੀ ਹੋਤੀ ਪਰੀ ਰਾਯਾਸੀ ਰਤਲੀ
ਵੇਸ਼ਯਾ ਹੋਤੀ ਤੇਰਿ ਪਤਿਵ੍ਰਤਾ ਛਾਲੀ ।

ਨਿਵਿਰਤੀ ਗਿਆਨੇਸ਼ੂਰ ਦੀ ਭੈਂਟ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਫਰਕੁਹਰ ਨੇ ਗਿਆਨੇਸ਼ੂਰ ਤੋਂ ਨਾਮਦੇਵ ਨੂੰ ੩੦ ਸਾਲੋਂ ਛੋਟਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਚਮਤਕਾਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਬ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਨਾ ਜੋ ਦੂਸਰੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਜਨਾਬਾਈ ਅਭਿਗ ੨੯੫, ਚੰਦਰ ਭਾਗਾ ਦੀ ਬਾਢ ਰੋਕਨਾ : ੨੯੩ : ਦੀਪਾਵਲੀ ਦੇ ਅਵਸਰ ਤੇ ਰਬ ਨੂੰ ਨਿਮੰਤਰਣ : ਵਹੀ ੨੯੭, ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਨਾਮਦੇਵ ਦਾ ਛੱਪਰ ਸਵਾਰਿਆ : ੨੯੮। ਰਾਯਾਈ ਦੇ ਵਰਤ ਨੇਮ ਉਪਾਸਨਾ ਦੇ ਲਈ ਸਮੱਗਰੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿਤੀ। ਸਾਰਾ ਧਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ : ਵਹੀ ੧੨੭ : ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਇਹ ਕਮਾਲ ਕਿ ਦਰਖਤ ਦੀ ਛਿਲ ਉਤਾਰਦਿਆਂ ਦਰਖਤ ਵਿਚੋਂ ਲਹੂ ਨਿਕਲਿਆ, ਸੋ ਆਪਣੇ ਉਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਨੇ ਕੁਹਾੜੀ ਮਾਰ ਲਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿੰਨੇ ਸਰ ਮੁਚ ਨਾਮਦੇਵ ਅਤੇ ਕਿੰਨੇ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਹਨ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ।

ਡਾ: ਕੇਤਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਹੋਰ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਪਦ ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਨਾਮ ਉਤੇ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ। ੧੨ : ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸੁੱਧ ਗਾਥਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਮਦੇਵ ਕਾਲੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਵਿਸ਼ਣੂ ਦਾਸ ਕਾਲੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲੀਨ ਹੈ। ੧੩ : ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਬਾਦ ਦੇ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਨਾਮਦੇਵ ਕ੍ਰਿਤ ਕਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਨੂ ਦਾਸ, ਮੀਰਾ ਬਾਈ, ਕਬੀਰ, ਸੰਤਾਜੀਪਵਾਰ, ਰਾਜਣਗਾਵਕਰ, ਬੋਧਲੇਬੂਵਾ, ਧਾਮਣਗਾਵਕਰ। ਨਾਮਦੇਵ ਦਾ ਜਨਮ ਕਾਲ ੧੧੯੨ ਸ਼ਕੋ ੧੨੭੦ ਸੰ: ਦਸਿਆ ਗਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗਿਆਨੇਸ਼ੂਰ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਗਿਆਨੇਸ਼੍ਵਰੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਸ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ, ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਅੰਡੀਗਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਅੰਡੀਗਿਆਂ ਦੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ੧੩ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਆਧੁਨਿਕ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਣੁ ਸਵਾਮੀ ਦੇ ਅਨੁਜਾਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾਭਾ ਜੀ ਨੇ ਗਿਆਨ ਦੇਵ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਇਆ ਹੈ। ਨਾਮਦੇਵ ਦੀ ਮਰਾਠੀ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦਾ ਕਾਲ ਕਰੀਬ ਕਰੀਬ ਇਕ ਸਦੀ ਇਧਰ ਖਿੱਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸੋਬਾ ਖੇਚਰ ਨੇ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਦੀ ਵਿਅਰਥਤਾ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦੱਸੀ, ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਨਾਮਦੇਵ ਦਾ ਮਤ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੁਜ ਆਦਿ ਪੁਰਥ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਤੇ ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਖੇਚਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਮਦੇਵ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ। ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸੱਤਾ ੧੪ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ-ਵਿਰੋਧ ਹਿੰਦੁਆਂ ਵਿਚ ਆਇਆਂ ੧੦੦ ਵਰ੍ਤੇ ਲੰਘ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਨਾਮਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਅੰਗ ਵਿਚ ਤੁਰਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੂਰਤੀਆਂ ਤੋੜਨ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਆ ਹੈ : ਤੁਕਾ ਰਾਮ ਟਾਤਯਾ ਪੰਤ, ਅੰਗ ਰੰਦਇ। ਜੋ ਨਾਮਦੇਵ ੧੪ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੋੜੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣਗੇ, ਇਹ ਤਾਂ : ਭੰਡਾਰਕਰ ਸਿਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੈਸ਼ਣਵਇਜ਼ਮ, ਬੈਵਇਜ਼ਮ ਐਂਡ ਅਦਰ ਮਾਈਨਰ ਰਿਲੀਜਸ ਸਿਸਟਮਜ਼ : ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਪੰਡਰਪੁਰ ਦੇ ਵਿਨੋਭਾ ਦੇ ਸੁਆਰ ਤੇ ਸਮਾਧੀ ਲਾਈ। ਉਥੇ ਹੀ ਨਾਮਦੇਵ ਦੀ ਸਮਾਧ ਦੀ ‘ਪਾਯਰੀ’ ਢਸਦੇ ਹਨ। ਸਿਮਪੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪਵਿਤਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ਣੁਦਾਸ ਨਾਮਾਤੇ ਪਾਂਗਾਰਕਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਅੰਡੀਗਿਆਂ ਦੀ ਜੋ ਗਾਬਾ ਪੁਨਾ ਦੇ ਆਵਟੇ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਤੋਂ ਛਾਪੀ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ੨੫੦੦ ਅੰਡੀਗ ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਨਾਮ ਦੇ ਕਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਰੰਤੁ ਗਿਆਨੇਬੁਰ ਕਾਲੀਨ ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚ ੪, ੫ ਸੌ ਹੀ ਹੋਣਗੇ। ਬਾਕੀ ਦੁਸਰੇ ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਗਾਬਾ ਵਿਚ ਐਸੇ ਕਈ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਬਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਰਸੀ ਮਹਿਤਾ ੧੩੧੩ ਈਈ: ਭਾਨੂਦਾਸ ੧੪੮੮ ਈਈ: ਜਨ ਜਸਵੰਤ : ਸਮਾਧੀ ੧੯੧੭ ਈਈ: ਆਦਿ। ਇਸ ਦੁਸਰੇ ਨਾਮਦੇਵ ਦੀ ਬੁਧਬਾਹਨੀ ਰਾਜਵਾਹਨੇ ਨੇ ਛਾਪੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਨਾਮਦੇਵ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਵੀ ਹੈ : ‘ਨਾਮਦੇਵਾਚੇ ਪਵਿਤਰ ਨਾਮ ਉਸਾਰੀ ਅਖੰਡਤ। ਨਾਮੇ ਹੋਏ ਹਰੀ ਹਰਿ ਭਗਤ। ਨਾਮ ਪ੍ਰਿਯ ਗੋਬਿੰਦਾ।’

ਵਿਸ਼ਣੁਦਾਸ ਨਾਮਾ ਵਿਚਲੀ ਮਿਠਵਾਲਾ।
ਸਿਮਪੀ ਸਿਮਪੀ ਛਿਆਲਾ ਮਹਨੂ ਨਏ॥

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਤ ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਨਿਸਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ।

ਇਥੇ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਗੁਣ ਪਦਾਵਲੀ ਨਾਲ ਹੀ ਮਤਲਬ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪਦ ੨੯, ੩੨, ਪੰਥ ਵਿਚ ਅਵਿਅਕ ਤੋਂ ਪਾਸਕਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ, ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਦੇਵਾ ਪਾਹਨ ਤਾਰੀਅਲੇ । ਰਾਮ ਕਹਤ ਜਨ ਕਸ ਨ ਤਰੇ ॥
 ਤਾਰੀਲੇ ਗਨਿਕਾ ਬਿਠ ਰੂਪ ਕੂਬਿਜਾ, ਬਿਆਪਿ ਅਜਾਮੂਲੂ ਤਾਰੀਅਲੇ ।
 ਦਾਸੀ ਸੁਤ ਜਨੁ ਬਿਦਰੂ ਸੁਦੰਾਮਾ, ਉਗਸੈਨ ਕਉ ਰਾਜ ਦੀਏ ।
 ਚਰਨ ਬਧਿਕ ਜਨ ਤੇਉ ਸੁਕਤਿ ਭਏ, ਹਉ ਬਲਿ ਬਲਿ ਜਿਨ ਰਾਮ ਕਹੇ
 ਜਪਹੀਨ ਤਪਹੀਨ ਕੁਲਹੀਨ ਕਰਮ ਹੀਨ, ਨਾਮੇ ਕੇ ਸੁਆਮੀ ਤੇਉਤਰੇ ।
 ਹੰਦੂ ਅੰਨਾ ਤੁਰਕੂ ਕਾਣਾ, ਇਹਾਂ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਸਿਆਣਾ
 ਹੰਦੂ ਪੂਜੇ ਦੇਹੁਰਾ ਮੁਸਲਮਾਣ ਮਸੀਤਿ ।
 ਨਾਮੇ ਸੋਈ ਸੇਵਿਆ ਜਹ ਦੇਹੁਰਾ ਨ ਮਸੀਤਿ ।
 ਮਾਈ ਨ ਹੋਤੀ, ਬਾਪ ਨ ਹੋਤਾ ਕਰਮ ਨ ਹੋਤੀ ਕਾਇਆ ।
 ਹਮ ਨਹੀਂ ਹੋਤੇ ਤੁਮ ਨਹੀਂ ਹੋਤੇ ਕਵਨੁ ਕਹਾ ਤੇ ਆਇਆ ।
 ਰਾਮ ਕੋਈ ਨ ਕਿਸਹਿ ਕੇਰਾ ।
 ਜੈਸੇ ਤਰਵੰਤ ਪੰਖਿ ਬਸ਼ੇਰਾ ।
 ਜੰਦ ਨ ਹੋਤਾ ਸੂਰ ਨ ਹੋਤਾ, ਪਾਣੀ ਪ੍ਰਵਨ ਮਿਲਾਇਆ ।
 ਸਾਸਤ ਨ ਹੋਤਾ ਵੇਦ ਨ ਹੋਤਾ ਕਰਮੁ... ਕਹਾਂ ਤੇ ਆਇਆ ।
 ਖੇਰਰ ਛੂਚਰ ਤੁਲਸੀ ਮੋਲਾ, ਗੁਰਪੁਰਸਾਦੀ ਪਾਇਆ ।
 ਰਾਮ ਨਾਮਾ ਪ੍ਰਣਵੈ ਪਰਮਤਤ ਹੈ ਸਤਿਗੁਰ ਹੋਈ ਲਖਾਨਿਆ ।

ਪਦ ੨੯ ਵਿਚ ਬਹੁਦੇਵ ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਂਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਕੈਰਉ ਛੂਤ ਸੀਤਲਾ ਧਾਵੈ ।
 ਪਰ ਬਾਹਨ ਉਹੁ ਛਾਰ ਉਡਾਵੈ ।
 ਹਉ ਤਉ ਏਕ ਰਮਈਆ ਲੈ ਹਉ ।
 ਆਨ ਦੇਵ ਬਦਲਾਵਨਿ ਦੈਹਉ ।
 ਸਿਵ ਸਿਵ ਕਰਤੇ ਜੋ ਨਰੁ ਧਿਆਵੈ ।
 ਬਰਦ ਚੜੈ ਡਉਰੂ ਉਮਕਾਵੈ ।
 ਮਹਾ ਮਾਝੀ ਕੀ ਪੂਜਾ ਕਰੈ ।
 ਨਰੁ ਸੈ ਨਾਚਿ ਹੋਇ ਅਉਤਰੈ ॥

ਤੂ ਕਹੀਐ ਹੀ ਆਦਿ ਭਵਾਨੀ
 ਮੁਕਤਿ ਕੀ ਬਰੀਆ ਕਹਾਂ ਛਪਾਨੀ।
 ਗੁਰਮਤਿ ਰਾਮ ਨਾਮ ਗਹੁ ਮੀਤਾ।
 ਪ੍ਰਣਵੈ ਨਾਮਾ ਇਉ ਕਹੈ ਗੀਤਾ।

ਅਤੇ ਪੱਦ ੨੯ ਵਿਚ ਵੀ :—

ਆਜੁ ਨਾਮੇ ਬੀਠਲੂ ਦੇਖਿਆ, ਮੁਰਖ ਕੋ ਸਮਝਾਉ ਰੇ।
 ਪਾਂਡੇ ਤੁਮਰੀ ਗਾਇਤ੍ਰੀ ਲੇਥੇ ਕਾ ਖੇਤੁ ਖਾਤੀ ਥੀ,
 ਲੈਕਰ ਠੇਂਗਾ ਟੰਗਰੀ ਤੇਰੀ ਲਾਂਗਤ ਲਾਂਗਤ ਜਾਤੀ ਥੀ।
 ਪਾਂਡੇ ਤੁਮਰਾ ਮਹਾਦੇਉ ਧਉਲੇ ਬਲਦ ਰਛਿਆ ਆਵਤ ਦੇਖਿਆ ਥਾ।
 ਮੋਦੀਕੇ ਘਰ ਖਾਣਾ ਪਾਕਾ ਵਾਕਾ ਲੜਕਾ ਮਾਰਿਆ ਥਾ।
 ਪਾਂਡੇ ਤੁਮਰਾ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸੋ ਭੀ ਆਵਤੁ ਦੇਖਿਆ ਥਾ।
 ਰਾਵਨ ਸੋਤੀ ਸਰਬਰ ਹੋਈ ਘਰ ਕੀ ਜੋਇ ਗਵਾਈ ਥੀ।
 ਹਿੰਦੂ ਅੰਨਾ ਤੁਰਕੂ ਕਾਣਾ ਦੁਹਾਂ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਸਿਆਣਾ।
 ਹਿੰਦੂ ਪੂਜੇ ਦੇਹੁਰਾ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਮਸੀਤ।
 ਨਾਮੇ ਸੋਈ ਸੇਵਿਆ ਜਹ ਦੇਹੁਰਾ ਨ ਮਸੀਤ।

ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

ਅਂਡ ਕਲੰਦਰ ਕੇਸਵਾ। ਕਰਿ ਅਬਦਾਲੀ ਭੇਸਵਾ।
 ਜਿਨ ਆਕਾਸ ਕੁਲਹ ਸਿਰਕੀਨੀ ਕਢਸੈ ਸਪਤ ਪਯਾਲਾ।
 ਪਰਮ ਪੋਸਕਾ ਸੰਦਰੂ ਤੇਰਾ
 ਡਪਨ ਕੋਟਿ ਕਾ ਪੇਹੂੰ ਤੇਰਾ ਸੋਲਾ ਸਹਜ ਇਜ਼ਾਰਾ।
 ਭਾਰ ਅਡਾਰਹ ਮੂਦਗਰੂ ਤੇਰਾ ਸਹਨਕ ਸਭ ਸੰਸਾਰਾ।
 ਦੇਹੀ ਮਸਜਿਦਿ ਮਨੂ ਮਡਲਾਨ ਸਹਜ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰੈ।
 ਬੀਬੀ ਕਉਲਾ ਸਉ ਕਾਇਨੂ ਤੇਰਾ ਨਿਰੰਕਾਰ ਆਕਾਰੈ।
 ਇਹ ਬਿਧਿ ਬਣੇ ਗੁਪਾਲਾ ॥

ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਤੱਤ ਦੀ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਸੀ ਹੈ :—

ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਇਕ ਚਲਿਤ ਉਪਾਇਆ।
 ਘਟਿ ਘਟਿ ਅੰਤਰਿ ਬ੍ਰਹਮੁ ਲੁਕਾਇਆ।
 ਜੀਅ ਕੀ ਜਜ਼ੋਤ ਨ ਜਾਨੇ ਕੋਈ।
 ਤੈ ਮੈਂ ਕਿਆ ਸੁ ਮਾਲੂਮੁ ਹੋਈ। ੬੧, ੩੬।
 ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਜੁਗੋ ਜੁਗ ਤਾਕਾ ਅੰਤ ਨ ਜਾਨਿਆ
 ਸਰਬ ਨਿਰੰਤਰਿ ਰਾਮੁ ਰਹਿਆ ਰਵਿ ਐਸਾ ਰੂਪੁ ਬਖਾਣਿਆ। ੬੦।

ਇਸੈ ਵੀਠਲੁ, ਉਮੇ ਵੀਠਲੁ, ਬੀਠਲ ਬਿਣ ਸੰਸਾਰ ਨਹੀਂ ।

ਬਾਨ ਬਨੰਤਰਿ ਨਾਮਾ ਪ੍ਰਣਵੈ ਪੂਰਿ ਰੀਕਉ ਤੁ ਸਰਨ ਮਹੀ । ੩ ।

ਆਤਮਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ, ਭਗਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਇਕ-ਰੂਪਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਪੇਂਦ
ਪਤ ਹੈ :—

ਠਾਕੁਰ ਤੇ ਜਨੁ ਜਨ ਤੇ ਨਾਕੁਰ ਖੇਲ ਪਰਿਡ ਹੈ ਤੋਸਓ ।

ਆਪਨ ਦੇਉ ਦੇਹੁਰਾ ਆਪਨ ਆਪ ਲਗਾਵੈ ਪੂਜਾ ।

ਜਲ ਤੇ ਤਰੰਗ ਤਰੰਗ ਤੇ ਹੈ ਜਲ ਕਹਣ ਸੁਨਣ ਕਉ ਢੂਜਾ ।

ਆਪਹਿ ਗਾਵੈ ਆਪਹਿ ਨਾਚੈ ਆਪ ਬਜਾਵੈ ਤੁਰਾ ।

ਕਹਤ ਨਾਮਦੇਉ ਤੂ ਮੇਰੋ ਠਾਕੁਰ ਜਨੁ ਉਰਾ ਤੂ ਪੂਰਾ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਮਦੇਵ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਿਰਗੁਣ-ਪਰਕ ਕਬਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਮਰਾਠੀ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਲੋਕੀ ਵਿਚ ਨਾਮਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਕ ਮਹਤਵ-ਪੂਰਣ ਕੜੀ ਸੀ। ਪਰਸ਼੍ਵ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਆਪਣੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸਫ਼ਾ ੧੨੨ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਸੰਤ ਨਾਮਦੇਵ ਸਰਵਾਤਮਵਾਦ ਅਤੇ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਦੇਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਨਜ਼ਰੀਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਸੁਧ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦਾ ਹੈ।”

ਨਾਮਦੇਵ ਦਾ ਪਰਵਰਤੀ ਹਿੰਦੀ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਬੜਾ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਇਆ। ਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਮੋਹਨ ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਕਬਨ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਰਤੀ ਪੜ੍ਹਕਾ’ ਵਿਸਾਖ ਅਸਾਡ ੨੦੦੪। ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਸਹਜਿਆ ਸੰਪਰਦਾਇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਵਾਰਕਰੀ ਪੰਥ ਹੀ ਹੈ। ਦੇਹਾਂ ਦਾ ਮੁਲ ‘ਨਾਥ ਪੰਥ’ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੇਵ ਨੇ ਵਾਰਕਰੀ ਪੰਥ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਤੋਂ ਅਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧਾਇਆ। ਨਾਮਦੇਵ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਕਬੀਰ, ਨਾਨਕ, ਰੈਦਾਸ ਆਦਿ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਲਈ ‘ਨਿਰਗੁਣ ਪੰਥ’ ਦੀ ਭੂਮੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਗਿਆਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਨੇ ਜਿਸ ਮਤ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਉਸ ਦਾ ਬੀਜ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ‘ਸਿਧ’ ਅਤੇ ‘ਨਾਥ’ ਪਾ ਚੁਕੇ ਸਨ।

“ਕਿੰਡਹ ਤਿਥ ਤਪੋਵਣ ਜਾਈ ।

ਮੇਖ ਕਿ ਲਭਦਿ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਹਾਈ ।”

ਸਰਹਪਾਦ : ੧੯੦ ਈ:

ਨਾਮਦੇਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਕੋਇਜ ਤੀਰਥ ਕਰੈ, ਤਨਜ ਅਹਿਵਾਸੈ ਗਾਰੈ,
ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਰਿ ਤਉ ਨ ਪੁਜੇ ।

ਅੰਤੇ

ਵੇਦ ਪੁਰਾਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਆਨੰਤਾ, ਗੀਤ ਕਵਿਤ ਨ ਗਾਵਹੁ ਗੋ ।

ਸਿੱਧ ਵੀ ਸਹਜ ਪੰਥ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਯੋਗ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹ ਮੋਖਸ਼ ਨਿਰਵਾਣ ਦਾ ਸੁਖ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਇਆ ਤੀਰਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਮਹਿਮਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵੀ ਵਾਰਕਰੀ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਸਿਧ ਨਾਥਾਂ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਸੀ।

ਨਾਮ ਦੇਵ ਦਾ ਕਬੀਰ ਆਦਿ ਨਿਰਗੁਣਿਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਸ ਭਾਂਤਿ ਹੈ:-
ਕਬੀਰ ਨਿਰਗੁਣਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰਤਾਜ਼ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨੀਆਂ ਵਾਲਾ ਰੁਖਾਪਨ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਭਗਤਾਂ ਵਾਲੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਕਦੀ ਆਪਣੇ ਰਾਮ ਦੀ 'ਬਹੁਰੀਆਂ' ਬਣਦੇ ਹਨ, ਕਦੀ ਉਸੇ ਨੂੰ ਨਾਮਦੇਵ ਵਾਗ 'ਮਾਂ' ਵੀ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਸਗੁਣ ਰੂਪ ਤੇ ਵੀ ਮੋਹਤ ਹੋਣ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਰਾਮ ਮੇਰਾ ਪਿਉ, ਮੈਂ ਰਾਮ ਕੀ ਬਹੁਰਿਆ।

ਨਾਮਦੇਵ ਵੀ ਇਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਮੈਂ ਬਉਰੀ, ਮੇਰਾ ਰਾਮ ਭਵੇਹਾਰ

ਮਹਾਤਮਾ ਚਰਣ ਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ:-

ਪੀਵ ਚਹੋ ਕੈ ਮਤ ਚਹੋ, ਵਹ ਤੋਂ ਪੀ ਕੀ ਦਾਸ।

ਮਹਾਤਮਾ ਚਰਨ ਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਾਮਦੇਵ ਵਾਂਗੂ ਹੀ ਰਖਿਆ ਹੈ :—

ਪਿਯ ਹਮਾਰੇ ਹਮ ਪਿਯ ਕੀ ਪਿਆਰੀ।

ਕਬੀਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਮਹਿਮਾ ਤੇ ਬੜਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੈ। ਨਾਮਦੇਵ ਨੇ ਵੀ 'ਸਦਗੁਰੂ ਭੇਟਲਾ ਦੇਵਾ' ਅਤੇ 'ਗਿਆਨ ਅੰਜਨ ਮੋ ਕੋ ਗੁਰ ਦੀਨਾ' ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ:-

"ਨਰ ਤੇ ਸਰ ਹੋਈ ਜਾਤ ਨਿਮਿਖ ਮੇਂ ਸਤਿਗੁਰ ਬੁਖਿ ਸਿਖਲਾਈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਭ ਕੁਝ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਨਾਮ ਦੇਵ ਨੇ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਕਾਮੀ ਪੁਰਖ ਕਾਮਿਨੀ ਪਿਆਰੀ।

ਐਸੇ ਕਾਮੇ ਪ੍ਰੀਤਿ ਮੁਰਾਰੀ।

ਤੁਲਸੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਭਾਵ ਦੀ ਆਵਰਿਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਯੋਗ ਦੀ ਇੜ
ਪਿੰਗਲਾ, ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀਆਂ ਦੀ ਕਬੀਰ ਨੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਮਦੇਵ ਨੇ
ਇਸ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ:—

ਬੀਜ਼ਾ ਪਿੰਗਲਾ ਅਉਤੂ ਸੁਖਮਨਾ,
ਪਚਿਨੈ ਬੰਧਿ ਰਹਾਉ ਗੇ
ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਦੂਏ ਸਮਕਰਿ ਰਾਖਉ,
ਅਹਮ ਜੋਤਿ ਮਿਲਿ ਜਾਓਗੇ।

ਨਾਮ ਮਹਿਮਾ ਵੀ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੇ ਸਾਰਿਆ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

‘ਗਗਨ ਮੰਡਲ’ ਦੀ ਵਰਖਾ ਨਾਲ ਕਬੀਰ ਦਾ ਭਿੱਜਣਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਉਹ
ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: —

ਗੰਗਨ ਗਰਜਿ, ਮਧ ਜੇਇਐ
ਤਹਾਂ ਦੀਸੈ ਤਾਰ ਅਨੰਤ ਰੇ,
ਬਿਜ਼ਰੀ ਚਮਕਿ ਅਨ ਵਰਸਿ ਹੈ,
ਤਹਾਂ ਭੀਜਤ ਹੈਂ ਸਬ ਸੰਤ ਰੇ।

ਨਾਮਦੇਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: —

ਅਛਮਛਿਆ ਸੰਦੂਲ ਬਾਜੈ,
ਵਿਨ ਸਾਵਣ ਅਨਹਦ ਗਾਜੈ।
ਬਾਦਲ ਬਿਨ ਬਰਖਾ ਹੋਈ
ਜਓ ਤਤੁ ਵਿਚਾਰ ਕੋਈ।
ਮੇ ਕਰ ਮਿਲਿਓ ਰਾਮ੍ਭ ਸਨੇਗੀ।

ਕਬੀਰ ਵਾਂਗੂ ਨਾਮਦੇਵ ਨੂੰ ਵੀ ‘ਅਨਹਦ ਨਾਦ’ ਦੀ ਮਧੁਰ ਧੁਨਿ ਦੀ
ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ:—

ਧਨਿ ਧਨਿ ਓ ਰਾਏ ਬੇਨ੍ਹ ਬਾਜੈ।
ਮਧੁਰ ਮਧੁਰ ਧੁਨਿ ਅਨਹਤ ਗਾਜੈ।

ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਕੱਟਰਤਾ ਨੂੰ ਨਾਮਦੇਵ ਨੇ ਕਬੀਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
ਕੋਸਿਆ ਹੈ। ਰੱਬ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੰਦਿਰ ਮਸਜਿਦ ਵਿੱਚ ਨੀਂ ਅਪਣੇ ਵਿੱਚ
ਵੇਖਿਆ ਹੈ।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਵੀ ਪਾਂਡੇ ਜੀ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪੈਂਦੇ ਹਨ:—

“ਪਾਂਡੇ ਕੌਨ ਕੁਮਤਿ ਤੋਹਿ ਲਾਗੀ,
 ਤੂ ਰਾਮ ਨ ਜਪਹਿ ਅਭਾਗੀ ।
 ਵੇਦ ਪੁਰਾਨ ਪੜਤ ਆਸ ਪਾਂਡੇ, ਖਰ ਚੰਦਨ ਚੈਸੇ ਭਾਰਾ ।
 ਰਾਮ ਨਾਮ ਤੱਤ ਸਮਝਤ ਨਾਹੀ, ਅੰਤ ਪੜਨ ਮੁਖ ਠਾਰਾ ।
 ਕਾਜੀ ਮੁੱਲਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚ ਸਕੇ:—

ਕਾਜੀ ਕੌਨ ਕਤੇਬ ਬਖਾਨੈ !
 ਪੜ੍ਹਤ ਪੜ੍ਹਤ ਕੇਤੇ ਦਿਨ ਬੀਤੇ, ਗਤਿ ਏਕੋ ਨਹੀਂ ਜਾਨੈ ।
 ਮੁੱਲਾਂ ਕਹਾਂ ਪੁਕਾਰੇ ਚੂਰੇ, ਰਾਮ ਰਹੀਮ ਟਹਿਰੇ ਭਰਪੂਰਿ ।
 ਯਹੂ ਤੋਂ ਅਲਗ ਗੰਗਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖੈ ਖਲਕ ਦੁਨੀ ਦਿਲ ਮਾਹੀ ।

ਨਾਮਦੇਵ ਵਿੱਚ ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਪੀੜ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਕਬੀਰ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਤਾਂ
 ਪਰ ਹੈ ਛੂੰਘੀ:—

ਮੋਹਿ ਲਾਗਤੀ ਤਾਲਾ ਵੇਲੀ,
 ਬਠਰੇ ਬਿਨੁ ਗਾਏ ਅਕੇਲੀ ।
 ਪਾਨੀਆਂ ਬਿਨ ਮੀਨ ਤਲਫੈ,
 ਅੰਸੇ ਰਾਮ ਨਾਮਾ ਬਿਨੁ ਵਾ ਪੂਰੋ ਨਾਮਾ ।
 ਜੈਸੇ ਤਾਪ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਧਾਮਾ,
 ਤੈਸੇ ਰਾਮ ਨਾਮਾ ਬਿਨੁ ਬਾਪੁਰੋ ਨਾਖਾ ।

ਪੱਥਰ ਪੂਜਣ ਦਾ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਨਾਮਦੇਵ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ:—

ਏਕੈ ਪੱਥਰ ਕੀਜੈ ਭਾਉ, ਦੂਜੇ ਪਾਕਰ ਧਰਿਐ ਪਾਉ ।
 ਜੇ ਓਹ ਦੇਓ ਤ ਓਹੂ ਭੀ ਦੇਵਾ ।
 ਕਹਿ ਨਾਮ ਦੇਵ ਹਮ ਹਰਿ ਕੀ ਸੇਵਾ ।

ਕਬੀਰ ਦਾ ਇਹ ਦੋਹਰਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ:—

ਪਾਹਨ ਪੂਜੇ ਹਰਿ ਮਿਲੇ ਤੇ ਮੈਂ ਪੂਜੈਂ ਪਹਾਰ
 ਤਾਂਤੇ ਯਹ ਚਾਕੀ ਭਲੀ, ਪੀਸ ਖਾਏ ਸੰਸਾਰ ।”

ਡਾ: ਸਿੱਚੇਸ਼ਵਰ ਵਰਮਾ ; ਡੀ,ਲਿਟ
ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੰਪਾਦਕ ਹਿੰਦੀ ਵਿਭਾਗ,
ਸਿਖਿਆ ਮੰਡ੍ਰਾਲਯ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ

ਕਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ?

ਕਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ? ਇਸ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਕਹਿਣਗੇ :

“ਕਿਉਂ ਜੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਗੇ ਚਲ ਰਹੀਆਂ ਨੇ, ਉਹ ਤੁਸਾਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀਆਂ, ਜੋ ਇਹ ਸਵਾਲ ਕਰਦੇ ਓ ?”

ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਸਾਂ ਵਰਿਅਤ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਗਈਆਂ ਨੇ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੁਣ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਨਿਕਲ ਪਇਆ ਏ। ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਬੋਲੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਬਾਬਦਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਏ, ਜੋ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੋਲਦੇ ਰਹੇ ਨੇਂ। ਢੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਬੋਲੀ ਘਰ ਵਿਚ ਬੋਲਦੇ ਹੋਣ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਾਹ ਦੂਸਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਲੈਣ ਦੇਣ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਸਭ ਬੋਲੀਆਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਖਲਤ ਮਲਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਨੇਂ। ਅਜ ਤੀਕਰ ਜਿਹੜੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਨੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਇਹ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਸ਼ੁਕਿਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਕਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕਿਤ ਤੋਂ ਅਜ ਕਲ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਬਤ ਗਈਆਂ ਨੇਂ। ਇਸ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਅਗਰ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ। ਪੜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਗੁਆਂਫੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਥੋੜੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਾਣਨਾ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਇਆ ਏ। ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਮੇਲ ਕਿਰ

ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵਧੀਕ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿਆ ਏ ।

ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਲਵੇ ਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ :—

(੧) ਪੰਜਾਬੀ (ਖੱਬਾ) ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ-ਗਿਲਗਿਤ ਤੇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਵੀ “ਖੱਬਾ” ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਬਿਰਾਦਰੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਬੋਲੇ ਜਾਂਦੇ । ਪਰ ਬਨਹਾਲੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀ (ਜਿਸ ਦੀ ਖੋਜ ਇਸ ਲੇਖ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ) ਵਿੱਚ “ਖੋ-ਬੇ” ਨੂੰ [ਖੋੜਵੁਰ] ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਗਿਲਗਿਤ ਦੀ ਸ਼ਿਨਾਹ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ “ਖੋੜੂ” ਤੇ ਸਿੰਧੀ ਵਿਚ [ਖੋੜੋ] । ਵੇਖੋ ਟਰਨਰ, ਨੇਪਾਲੀ, ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਲੰਦਨ, ੧੯੩੧ ।

(੨) ਪੰਜਾਬੀ (ਦਾਂਦ) ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ [ਵੱਗਾ] ਜਾਂ [ਬਲਦ] ਆਖਦੇ ਹਨ । ਗੁਜਰਾਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲਹੀਂਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ । ਕਸ਼ਮੀਰੀ [ਦਾਂਦ] ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਵਿਚ [ਦਾਂਤ] ਸਿੰਧੀ [ਭਾਂਦੂ] ਵੇਖੋ ਟਰਨਰ । ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ।

(੩) ਪੰਜਾਬੀ [ਮੋਕਲਾ] ਬਨਿਹਾਲੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀ [ਮੋਕੁਲ], “ਖਾਲੀ” “ਖਾਲੀ” ਅਰਥ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਮਸਦਰ “ਮੋਕਲਣਾ” ਵੀ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ ।

(੪) ਪੰਜਾਬੀ (ਨਿੱਕਾ) ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਵਾਂਪੁਰੀ (ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਤੋਂ ਸਤ ਮੀਲ ਦੂਰ ਇਕ ਗਰਾਂ ਵਾਂਪੁਰ ਏ ਇਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵੀ ਇਸ ਲੇਖ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਏ (ਨਯੁਖ) “ਛੋਟੀ ਉਮਰ” ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬਨਿਹਾਲੀ (ਨਯੁਕੂ) “ਛੋਟੀ ਉਮਰ” ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਰੂਪ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ । ਵੇਖੋ ਟਰਨਰ ਨੇਪਾਲੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ (ਨਿੱਕੋ) “ਬਹੁਤ ਹੱਛਾ” ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ।

(੫) ਪੰਜਾਬੀ-(ਚੰਡ) “ਚਪੇੜ” ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਹੀਂਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਚਲਦਾ ਏ । ਸਿਰੀ ਨਗਰ ਦੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਵਿੱਚ (ਚਾੜ) ਇਸੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਏ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ।

(੬) ਪੰਜਾਬੀ-(ਹੱਤੜਿਓ) ਯਾ (ਹਣਿਓ) “ਦਾਊ” ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਲਹੀਂਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਚਲਦਾ ਏ । ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ (ਹਨੂ) “ਜਬੜਾ” ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਏ । ਇਸੇ (ਹਨੂ) ਤੋਂ (ਹਨੂਮਾਨ) ਬਣਿਆ ਏ । ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕਿਧਰੇ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ (ਨ) ਦਾ (ਤ੍ਰ) ਹੋ ਗਇਆ ਤੇ ਕਿਧਰੇ (ਣ) ਪਰ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ (ਤ੍ਰ) ਬਣਨਾ ਸੀ ਉਥੇ (ਰ) ਬਣ ਗਇਆ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ (ਘੱਕਾ) ਕਸ਼ਮੀਰੀ

(ਗੁਰ)। ਸੋ ਪੰਜਾਬੀ (ਹੱਡਿਓਂ) ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਾਲੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ (ਤ) ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ (ਰ) ਆ ਗਇਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਤਬਦੀਲੀ ਵੀ ਇਸ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹੋਈ, ਜੋ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਆਦਿ ਅਖਰ (ਹ) ਬਿਲਕੁਲ ਉਡ ਗਇਆ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ (ਹਸਤ) ਪੰਜਾਬੀ “ਹਥ” ਦਾ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਵਿੱਚ (ਅਥ) ਹੋ ਗਇਆ। ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਰਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ (ਹਨੂ) ਦਾ ਵਾਂਪੁਰੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਵਿੱਚ (ਅਰਮ) “ਦਾਊ” ਤੇ ਬਨਿਹਾਲੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਵਿੱਚ (ਅਰਮ) ਅਕੁਝ ਦਬਿਆ ਹੋਇਆ) “ਦਾਊ” ਬਣ ਗਇਆ।

ਆਖਰੀ ਵਿਚਾਰ :— ਉਪਰ ਦੇ ਲੇਖ ਨੂੰ ਜੋ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੇ ਤਾਂ ਉਮੀਦ ਹੈ ਜੇ ਇਹ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲ ਸਕਦੇਣੇ :-

(੧) ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗਰਜ਼ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਗੁਆਂਛੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

(੨) ਇਸ ਖੋਜ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਸੈਂਕਤੇ ਆਦਮੀ ਚਾਹੀਦੇ ਨੇਂ ਜਿਹੜੇ ਗਰਾਂ ਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ।

(੩) ਸੋਕ ਦੇ ਬਗੈਰ ਇਹ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਚਲਣਾ। ਜੇ ਅਸਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਘੋਟੇ ਲਾ ਕੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ

ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣਕੇ

ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉ

ਚੰਦਾ ਲਾਈਫ ਮੈਂਬਰੀ	੧੦੫)	ਰੁਪਏ
ਕਿਸਤਾਂ ਨਾਲ (ਇਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ)	੧੧੫)	ਰੁਪਏ
ਕਿਸਤਾਂ ਨਾਲ (ਦੱਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ)	੧੫੫)	ਰੁਪਏ

ਪੈ: ਹਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ—

ਖੋਜਾਂ ਤੇ ਲੱਭਤਾਂ ਲੜੀ-ਨੰ: ੧

ਪਹਿਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ

FIRST PANJABI PUBLICATION

ਮਾਨਯੋਗ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਟਾਈਪ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਪਾਵਰੀਆਂ ਨੇ ਸੰਨ ੧੮੪੫ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਅਰ ਸੰਨ ੧੮੪੬ ਵਿਚ Idiomatic sentences in English and Punjabi ਡਾਖੀ । ੧ ਡਾਕਟਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ 'ਟਾਈਪ ਨਾਲ ਡਪੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ' ਮੰਨਿਆ ਹੈ । ੨

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅੱਵਲ ਤਾਂ, ਇਸ 'ਪਹਿਲ' ਸੰਬੰਧੀ ਚੁਪ ਹਨ ਪਰ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਵਿਥ ਕੋਈ ਇਸ਼ਾਰਾ ਅੰਕਿਤ ਵੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ, ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ।

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਰੈਵਰੈਂਡ ਐਲ. ਜਾਂਵੀਅਰ (Rev. L. Janvier) ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ੧੮੪੬ ਈ: ਵਿਚ ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਸੀ । ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਕਾਪੀ ਮੈਂ ੧੩ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੮੫੭ ਨੂੰ ਮਿ: ਲੋਲਿਨ ਕੇਲ ਡੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵੇਖੀ ਸੀ । ਇਸ ਦਾ ਸਰਵਰਕ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹੈ :

IDIOMATIC SENTENCES

IN
ENGLISH AND PANJABI
LODIANA

Printed at the American
Presbyterian Mission Press

1846

੧. ਵੇਖੋ : ਗੁਰ ਸਥਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਜ਼ਿਲਦ ੨, ਪਟਿਆਲਾ, ੧੮੩੦ ਈ:
ਪੰਨਾ ੧੨੫੨—ਸ.

੨. ਵੇਖੋ : ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ੧੮੫੩, ਮੁਖ-ਬੰਦ, ਪੰਨਾ ੮।

ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਬੋਜ-ਭਾਲ ਨੇ ਹੁਣ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿਧ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਂਵੀਅਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਕਤ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿਆ ਇਹ ਮਾਣ ਹੱਕੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕਈ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਪ ਕੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਵੀ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ। ੧੯੫੭ ਵਿਚ ਇਸ ਲੇਖ-ਲੜੀ ਦੀ ਚੌਥੀ ਕਿਸਤ ('ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ') ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ (A Grammar of the Punjabee Language) ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੁਆਂ ਚੁਕਾ ਹਾਂ, ਜੋ ੧੯੧੨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ੧ ਇਸੇ ਲੜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਤ ('ਗੁਰਮੁਖੀ ਛਾਪੇ ਦਾ ਜਨਮ') ਵਿਚ ਮੈਂ ੧੯੫੮ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਇਕ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕ (Punjabee New Testament) ਦਾ ਲਿਕਰ ਕਰ ਚੁਕਾ ਹਾਂ। ੨ ਉਦੋਂ ਇਹ ਮੈਂਨੂੰ ਢੇਰ ਜਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕੀ; ਪਰੰਤੂ ਜਤਨ ਮੈਂ ਜਾਰੀ ਰਖੇ ਜੋ ਹੁਣ, ਕਾਫੀ ਹਦ ਤਕ, ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

(੨)

ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋ ਵਾਕਫੀ ਤੇ ਸਮਗਰੀ ਹੁਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਹੈ :

੧. ਸੋਮਾ : ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਦੀ ਹੁਣ ਤਕ ਪਤਾ ਲਗੀ ਇਕੋ ਇਕ ਕਾਪੀ ਸੀਰਾਮਪੁਰ ਕਾਲਜ, ਸੀਰਾਮਪੁਰ (ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ) ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ।

੨. ਸਰਵਰਕ : ਇਸ ਦਾ ਸਰਵਰਕ ਦੋਹਰਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਰਵਰਕ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਸਾਹਮਣੇ ਪੰਨੇ ਉਤੇ ਵਿਦਤ ਹੈ।

੩. ਨਾਂ : ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਤਾਂ Punjab New Testament ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਉਂ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ :

੧. ਵੇਖੋ : 'ਆਲੋਚਨਾ', ਲੁਧਿਆਣਾ, ੧੯੫੭, ਪੰਨੇ ੨੬—੩੫

੨. ਵੇਖੋ : 'ਆਲੋਚਨਾ', ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅਪਰੈਲ—੧੯੫੮, ਪੰਨੇ ੧—੧੦.

ਪਹਿਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਕਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਸਰਵਰਕ

ਪਹਮੇਸ਼ੁਤਦੇ ਸਤ ਬਣਨ ।

ਵਿਸੇਪਕਚਰੈ

ਕੋ ਮਨੂਆਵੀ ਹਉਮਾ ਅਤੇ ਕਾਨਦੇ ਸਾਧਲੇ ਲਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ।

ਮੌਝੀ

ਪਰਮ ਪੈਖੀ ।

ਤਿਸਦਾ ਅੰਤ ਭਾਗ ।

ਅਰਥਤੇ ਅਸਾਡੇ ਪ੍ਰਭੂ ਅਤੇ ਤਾਰਲੇਹਾਰੇ ਜਿਸ ਖੀਮਟਾਂਦਾ
ਮੰਗਲ ਸੰਮਾਂਚਾਰ ।

ਗ੍ਰੰਥਾਵਾਤੇ ਨਿਖਾਸਕੈ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀਕਾਰਕੈ ਲਿਖਿਆ ।

ਸ੍ਰੀਗ੍ਰਾਮਪੁਰਾਂਹਿਤ ਛਾਪਾ ਕੀਤਾ ।

੧੯੧੧।

ਗ੍ਰੰਥ
ਨੰ ੩੨੫
ਦੇਵੀ ਮ.
੧੯੪੭।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕਾਲਜ, ਸ੍ਰੀਗ੍ਰਾਮਪੁਰ ਦੇ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ —ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ

“ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਸਭ ਬਚਨ”

ਵਿਸ਼ੇਖ ਕਰ ਕੇ

ਜੋ ਮਨੁਖਾ ਦੀ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਕਾਜ ਦੇ ਸਾਥਾਂ
ਲਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਆ ਸੇਈ
ਧਰਮ ਪੋਥੀ ।

ੴ. ਆਕਾਰ : ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਸਾਈਜ਼ 20 cm × 11.5 cm ਹੈ ।

ਪ. ਪੰਨੇ : ਇਸ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੯੪੭ ਦਸੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਪੰਨਿਆਂ
ਦੇ ਅੰਕ ਰੋਮਨ ਜਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਵਾਲੇ ਹਨ ।

ੳ. ਡਾਈਪ੍ਰੋ (Typography) : ਇਸ ਦੀ ਡਪਾਈ ਲਈ ਵਰਤਿਆ
ਹੋਇਆ ਟਾਈਪ ਕਾਫੀ ਸੁੰਦਰ, ਸਾਫ਼ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਨਖ-ਸਿਖ ਨੂੰ
ਰਾਲੀ ਕੁ ਵਰੇ ਮਗਰੋਂ ਡਪੀਆਂ ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਹੁਣ
ਤਕ ੧੩, ੧੩ ਡਪ ਰਹੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਟਾਈਪਾਂ ਦੇ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਨਾਲ
ਮੇਲਿਆਂ, ਇਸ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ, ਪੰਚ ਕਟਰ, ਢੱਲਈਏ ਤੇ ਕੰਪਾਨੀਟਰ ਆਦਿ ਦੀ
ਸਿਆਂਤਪ, ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਹੱਥ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਉਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਭਰੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਇਸ ਦਾ ਟਾਈਪ ਇਕ ਦੇ ਮਾਤਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਆਧੁਨਿਕ ਟਾਈਪ ਨਾਲ
ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ‘ਕੰਨਾ’ ਰਤਾ ਕੁ ਲੰਮੇਰਾ ਅਤੇ ‘ਸਿਹਾਰੀ’
ਤੇ ‘ਬਿਹਾਰੀ’ ਰਤਾ ਕੁ ਛੁਟੇਰੀਆਂ ਹਨ—ਲੰਮਾਈ ਵਿਚ । ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਟਾਈਪ ਦੇ
ਅਕਾਰ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਹ ਇਕੋ ਤੇ ਇਕਸਾਰ ਹੀ ਹੈ ।

੭. ਵਿਉਂਤ : ਇਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਸੁਕੱਵੀਂ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪਦ-ਛੇਦ ਵਾਲੀ
ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਬੰਧਕ,
ਯੋਜਕ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾਂਵ ਜਾਂ ਅਗਲੇ ਪਿਛਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋੜ
ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਜਿਵੇਂ ‘ਖ੍ਰੀਸਟਦਾ’, ‘ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ’; ‘ਸਿਖਾਨੇ’, ‘ਅੰਤਤੀਕਰ’;
‘ਦਾਉਦਕੀ’, ‘ਵੇਖਕੇ’; ‘ਏਹਸਾਹਦੀ’; ‘ਏਸਧੋਬੀਦੇ’.....ਇਤਿ ਆਦਿ । ਅਗੇ
ਦਿਤੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਜਾਂ ਉਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਲਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਿਖੇਡਨੀਆਂ
(ਟੇਢੀਆਂ ਲੀਕਾਂ), ਵਰਤਮਾਨ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸੁਖਲ ਲਈ, ਮੈਂ ਆਪ ਲਾਈਆਂ ਹਨ ।

ਬਹੁਵਚਨ ਤੇ ਅਨੁਨਾਸਕ ਸੂਚਕ ਬਿੰਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਹੈ : ਜਿਵੇਂ
‘ਸੋਂਪ’, ‘ਮੈਂ’, ‘ਜਾਤਾਂ’, ‘ਗਾਲਾਤੀਆਂ’...ਇਤਿਆਦਿ ।

ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਓਂਕੜ ਤੇ ਸਿਹਾਰੀ ਦੀ ‘ਵਾਧੂ’ ਵਰਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਪੀਕਾਰਾਂ
ਦੀ ਰੀਤ ਦੀ ਚੁਗਲੀ ਖਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ‘ਜਨਮ੍ਹ’, ‘ਪਰਮੇਸ਼ਰ’ਆਦਿ ।

ਫਾਰਸੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੂਚਕ ‘ਪੈਰੀਂ ਬਿੰਦੀ’ ਦਾ ਅਭਾਵ ਪਰਤੱਖ ਹੈ ।
ਇਉਂ ਹੀ ‘ਅੱਧਕ’ ਵੀ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ।

੮. ਅਨੁਵਾਦ : ਇਹ ਰਚਨਾ ਸਰਵਰਕ ਦੀ ਇਸ ਸੂਚਨਾ। “ਗ੍ਰੀਖ ਭਾਖਾ ਤੇ ਨਿਕਾਸ ਕੈ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਕਰਕੈ ਲਿਖਿਆ।” ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਲ ਇੰਜੀਲ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ।

ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ੧੯੩੫ ਸਾਲ ਦੇ ਆਰੰਭ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਇਆ ਸੀ। ਸੀਰਾਮਪੁਰ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ‘ਪਹਿਲੇ ਯਾਦਾਸਤ ਨਾਮ’ ਅਤੇ ‘ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਸੀਰਾਮਪੁਰ ਮਿਸ਼ਨ’ ਦੀ ਦੱਸ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਦਾ ਕੌਰਾ ਖਰੜਾ ੧੯੦੯ ਈ: ਤਕ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ :

“He (Dr. Carey) had also prepared the first rough translation of the New Testament in the Telinga and the Punjabee.”*

ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸਣੀ ਵੀ ਕੁਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਇਸ ‘ਨਵੀਨ ਸਾਖ’ (New Testament) ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਰਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਬੰਗਾਲੀ ਵਿਚ ਸੰਨ ੧੯੦੧ ਵਿਚ, ਭਾਵ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਹੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਸਫਲ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਠੁਕ ਤੇ ਲਹਿਜਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ‘ਮਲਵਈ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਕੇਂਦਰੀ’ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਰੂਪ, ਠੇਠ ਤੇ ਸਬਾਨਕ, ਦੋਵੇਂ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ‘ਹੈਗਾ’; ‘ਹੈਸਨ’; ‘ਹੈਗਾਸੀ’; ‘ਉਠਾਇਕਾ’..... ਇਤਿਆਦਿ। ਸਾਮੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਤਦਭਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ‘ਪਿਕੰਬਰ’ (ਪੈਗੰਬਰ ਦੀ ਥਾਂ); ‘ਉਲਾਦ’ (ਐਲਾਦ ਦੀ ਥਾਂ) ਤੇ ‘ਸਾਹਦੀ’ਇਤਿਆਦਿ।

ਉਨ੍ਹੀਵੇਂ ਸਾਲੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਤੇ ਫਿਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਛਪਾਈ, ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ, ਬੋਲੀ, ਸ਼੍ਲੋਲੀ, ਲੋਕ-ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਠੁਕ ਆਇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਤਾਂ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਵੇਲਾ ਉਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪੁੰਮਾਂ-ਪਾਉ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਅਜ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚਿਤ ਚੇਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਖਣ-ਸਿਖਾਣ ਜਾਂ ਲਿਖਣ-ਲਿਖਾਣ ਲਈ ਕੋਸ਼ਾਂ, ਵਿਆਕਰਣਾਂ ਜਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਅਭਾਵ ਮੀ। ਇਸਦੇ ਇਸ ਪੱਖ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਕ ਵਖਰੇ ਲੇਖ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ

* ਵੇਖੋ : (i) History of the Serampore mission, 1859 by J. C. Marshman, Vol. I, P. 419.

(ii) ‘The First Memoir’, Indian Antiquary, V. 32, P. 241.

ਅਗਲੀ ਕਿਸਤ ਵਿਚ ਭੇਟਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਾਂਗਾ।

੬. ਛਪਣ-ਤਰੀਕ : ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਇਸ ਦੀ ਛਪਣ-ਤਰੀਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਕੁਝ ਵਿਚਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਟਪਲਾ ਲਗਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸਰ ਜਾਰਜ ਗਰੀਅਰਸਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

The Serampore missionaries issued a Panjabi Version of the New Testament in 1815.*

ਅਰਥਾਤ “ਸੀਰਾਮਪੁਰ ਦੇ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ‘ਨਵੀਨ ਸਾਖ’ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਸੰਨ ੧੮੧੫ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ।” ਗਰੀਅਰਸਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਹ ਟਪਲਾ ੧੮੧੫ ਈ: ਦੀ ‘ਮਿਸ਼ਨ-ਰਿਪੋਰਟ’ ਤੋਂ ਲਗਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਉਦੇਂ ਤਕ ਛਪ ਚੁਕੀਆਂ ਇੰਜੀਲਾਂ ਦੀ ਫੁੱਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦਾਂ, ‘The New Testament in the Sikh’ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਗਇਆ ਸੀ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਮਗਰਲੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਹੋਣੀ ਹੈ ਜੋ ਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ੧੮੧੨ ਈ: ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਅੱਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਵੇਂ ਟਾਈਪ ਵਿਚ ਮੁੜ ਛਪਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ੧੮੧੩ ਵਿਚ ‘ਰੋਮਨਾਂ’ ਤੱਕ ਛਪ ਚੁਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਛਪਾਈ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ੧੮੨੬ ਈ: ਦੇ ‘ਛੇਵੇਂ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਨਾਮੇ’ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਸੀ।) ੭. ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ੧੮੦੩ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ‘ਅਰਲੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼ ਆਫ਼ ਦੀ ਸੀਰਾਮਪੁਰ ਮਿਸ਼ਨਰੀਜ਼’ ਵਿਚ ‘ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਤੀਜੇ ਯਾਦਾਸ਼ਤਨਾਮੇ’ (ਮਿਤੀ ੨੦ ਅਗਸਤ, ੧੮੧੧) ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਛਪ ਰਹੀ’ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਸੀ।^੧

ਇਹੋ ਟਪਲਾ ਮਗਰੋਂ ਮਿ: ਪੀਅਰਸ ਕੇਰੀ,^੨ ਪਾਦਰੀ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਆਲਮ^੩ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਸ: ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲਾਲ ਨੂੰ ਵੀ ਲਗਾ ਹੈ।

* ਵੇਖੋ : The Linguistic Survey of India, Vol. IX, Pt. I, 1916 P. 618.

^੧ “Fifth memoir, dated 1813—Pass-jabee (called in former Memoir Seek) —New types cast, the former ones having been destroyed in the fire Sixth Memoir, dated March, 1816—Shikh i. e., Panjabi N. T. Printed, Penta teuch in the press. ਵੇਖੋ : Indian Antiquary, Vol. XXXII, p. 243—244.

^੨ the year of actual publication of the Panjabi version of the New Testament is 1815—S. Pearce Carey in his book, William Carey, London, 1923, p. 415.

^੩ ਵੇਖੋ : ਭਾਕਰ ਵਿਲੀਅਮ ਕੇਰੀ, ਉਰਦੂ ਵਿਚ, ਕ੍ਰਿਤ ਪਾਦਰੀ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਆਲਮ ਅਤੇ ਖੜੋਲੀ, ਲਾਹੌਰ, ੧੮੪੫, ਪੰਨਾ ੪੮।

^੪ ਵੇਖੋ : ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ—ਦਰਬਾਰ ਅੰਕ—ਜੂਨ-ਜੁਲਾਈ, ੧੮੫੫, ਪੰਨਾ ੩੫।

ਬੈਰ ! ਹੁਣ ਜਦ ਕਿ ਇਸਦੀ ਅਸਲ ਕਾਪੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਿਤਿ (Dated) ਸਰਵਰਕ ਦਾ ਤਸਵੀਰੀ ਉਤਾਰਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਉਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਛਪਣ-ਤਰੀਕ (੧੯੧੧ ਈ:) ਵੀ ਸਾਡੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹੈ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਅਜਿਹੇ ਟਪਲੇ ਜਾਂ ਭੁਲੇਖੇ ਦੀ ਗੁਜਾਇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ।

ਜੇ ਕੱਈ ਗੁਜਾਇਸ਼ ਹੈ ਵੀ, ਤਾਂ ਉਹ ੧੯੨੧ ਤੋਂ ਵੀ ਪਿਛੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸੰਭਵ ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ ਨੂੰ ਲਭਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ, ਡਾ. ਕੇਰੀ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੇ ਵਲੈਟ-ਬੈਠੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ੧੯ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੦੮ ਈ: ਵਿਚ ਕਲਕਤਿਉਂ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਸੰਨ ੧੯੦੮ ਤਕ ਛਪ ਜਾਣ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਾਹਦੀ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ, ਡਾ: ਕੇਰੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ :

Bible is now translated into and printed in the following languages; Sanskrit, Bengali, Maharathi, Orissa, Hindustani, Gujrati, Chinese, Seek, Talinga, Kannda, Burman and Persian. ੧

ਅਰਥਾਤ “ਇੰਜੀਲ ਹੁਣ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦੀ ਤੇ ਛਾਪੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਹੈ : ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਬੰਗਾਲੀ, ਮਰਾਠੀ, ਉੜੀਆ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਚੀਨੀ, ਸੀਕ, ਤੈਲਗੂ.....” ਇਤਿਆਦਿ। ਇਸ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਬੋਲੀ “ਸੀਕ” (seek) ਤੋਂ ਭਾਵ ‘ਪੰਜਾਬੀ’ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲੇਖਕ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਆਪ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ^੨। ਜੇ ਇਹ ਬਿਆਨ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ੧੯੧੧ ਤੋਂ ਵੀ ਘਟੇ ਘਟੇ ਤਿੰਨ ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ (ਭਾਵ ੧੯ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੦੮ ਈ: ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ।

੧੦. ਅਨੁਵਾਦਕ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :- ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦਕ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ, ਮੌਹਿਮ ਵਿਲੀਅਮ ਕੇਰੀ ਆਪ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਿਸਤ ਨੰ: ੪ ਵਿਚ “ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਮਹਾਨ ਬਦੇਸੀ ਉਸਰਈਆ” ਮੰਨ ਚੁਕਾ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ, ਬੋਜੈੜ ਰਚਨਾ ਤੇ ਬਹੁਪਖੀ ਦੇਣ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਕਿਸੇ ਅਗਲੀ ਕਿਸਤ ਵਿਚ ਦੇਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਾਂਗਾ। ਇਥੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਅਦੁਤੀ ਕਿਰਤ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੰਨਿਆਂ ਵਲ ਝਾਤ ਪੁਆਣੀ

^੧ ਵੇਖੋ : History of the Serampur Mission, 1859, J. C. Marshman. Vol. I, P. 419.

^੨ ਹੋਰ ਵੇਖੋ : Fifth Memoir, dated 1813, of Indian Antiquary, 1903, P. 243.

(੩)

ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਸੂਚੀ ਇਉਂ ਅੰਕਿਤ ਹੈ :

ਤਤਕਾਰਾ

ਮੰਗਲਸਮਾਚਾਰ	ਮਾਤਿਊ/ਬਣਾਇਆ ।
ਮੰਗਲਸਮਾਚਾਰ	ਮਾਰਕ/ਬਣਾਇਆ ।
ਮੰਗਲਸਮਾਚਾਰ	ਲੂਕ/ਬਣਾਇਆ ।
ਮੰਗਲਸਮਾਚਾਰ	ਯੋਹਨ/ਬਣਾਇਆ ।

ਜਿਸੁ ਖ੍ਰੀਸਟ/ਦਾ ਜਨੁ ਅਤੇ ਕਾਲਬੀ/ਤਾਵਣਾ ਅਤੇ ਅਰਰਜ ਕਰਮੁ ਅਤੇ ਮਰਣਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਉਠਣਾ—ਏਨਾ ਚਹੁੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਏਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈਗਾ ।
ਘਲਿਆਂ/ਦਾ ਕਰਮੁ ।

ਜਿਸੁ ਖ੍ਰੀਸਟ/ਦਿਯਾਂ ਸਿਖਾਂ/ਨੇ ਮੰਗਲਸਮਾਚਾਰ ਜੈਸੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦਿਯਾਂ ਚਹੁੰ ਹਿਸਿਆਂ ਵਿਚ ਮੰਡਲੀ ਕੀਤੀ—ਏਹੁ ਕਿਤਾਬ ਮੇਂ ਨਿਖਿਆ ਹੈਗਾ।
ਪਾਲ ਘਲੇ/ਦੀ ਚਿਠੀ ਰੋਮੀਆਂ ਪਾਸ ।
ਪਾਲ/ਦੀ ਪਾਲੀ ਚਿਠੀ ਕਰੰਤੀਆਂ ਪਾਸ ।
ਪਾਲ/ਦੀ ਦੂਜੀ ਚਿਠੀ ਕਰੰਤੀਆਂ ਪਾਸ ।
ਪਾਲ/ਦੀ ਚਿਠੀ ਗਾਲਾਤੀਆਂ ਪਾਸ ।
ਪਾਲ/ਦੀ ਚਿਠੀ ਏਫੇਸੀਆਂ ਪਾਸ ।
ਪਾਲ/ਦੀ ਚਿਠੀ ਫਿਲਿਪੀਆਂ ਪਾਸ ।
ਪਾਲ/ਦੀ ਚਿਠੀ ਕਲਮੀਆਂ ਪਾਸ ।
ਪਾਲ/ਦੀ ਪਹਲੀ ਚਿਠੀ ਤਸਲੋਨੀਕ/ਵਿਚ ਰਹਨੇ ਹਾਰਿਆਂ ਪਾਸ ;
ਪਾਲ/ਦੀ ਦੂਜੀ ਚਿਠੀ ਤਸਲੋਨੀਕ/ਵਿਚ ਰਹਨੇਹਾਰਿਆਂ ਪਾਸ ।
ਪਾਲ/ਦੀ ਪਹਲੀ ਚਿਠੀ ਤਿਮੋਤੀਆਂ ਪਾਸ ।
ਪਾਲ/ਦੀ ਦੂਜੀ ਚਿਠੀ ਤਿਮੋਤੀਆਂ ਪਾਸ ।
ਪਾਲ/ਦੀ ਚਿਠੀ ਟਿਟਸ ਪਾਸ ।
ਪਾਲ/ਦੀ ਚਿਠੀ ਫਿਲਿਮਨ ਪਾਸ ।
ਪਾਲ ਦੀ ਚਿਠੀ ਏਬੇਰੀਆਂ ਪਾਸ ।
ਯਾਅਂਕੁਥ/ਦੀ ਸਰਬਤੁ ਚਿਠੀ ।
ਪਿਤਰ ਦੀ ਪਹਲੀ ਚਿਠੀ ਸਰਬਤੁ ।

ਪਿਤਰ ਦੀ ਦੂਜੀ ਚਿਠੀ ਸਰਬਤੁ ।
 ਯੋਹਨ ਦੀ ਪਹਲੀ ਚਿਠੀ ਸਰਬਤੁ ।
 ਯੋਹਨ ਦੀ ਦੂਜੀ ਚਿਠੀ ।
 ਯੋਹਨ ਦੀ ਤੀਜੀ ਚਿਠੀ ।
 ਯਹੋਦੇ ਦੀ ਚਿਠੀ ਸਰਬਤੁ ।

ਲੋਕਾਂ/ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਸ ਅਤੇ ਭਰਵਾਸਾ ਅਤੇ ਸਫੁ ਕਰਮ ਨਿਹਚੇ ਕਰਣਾ ਅਤੇ
 ਇਕ ਇਕ ਜਲੇ/ਨੂ ਕਰਣੇ ਲਾਈਕ ਵੇਖਣੇ ਲਈ ਇਹ ਇਕੀ ਚਿਠੀਆਂ ਮੰਡਲੀਆਂ/ਦੇ
 ਪਾਸ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੈਸਨ ।

ਮੰਗਲ ਸਮਾਚਾਰ ਆਖਣੇ/ਵਾਲੇ ਯੋਹਨ/ਦੇ ਪਾਸ ਜੋ ਆਖਿਆ ਗਇਆ
 ਹੋਗਾ/ਸੀ ।

ਖ੍ਰੀਸਟ/ਦੀ ਜੋ ਆਗਾਜਾ ਆਸਿਆਂ/ਦੀਆਂ ਸਤ ਮੰਡਲੀਆਂ/ਤਾਂਦੀ ਜੋ ਏਹ
 ਪ੍ਰਕਾਸੀ ਹੋਈ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਪਹਲੇ ਭਾਗ/ਵਿਚ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਅੰਤ/ਤੀਕਰੇ
 ਮੰਡਲੀ/ਬਿਖੇ ਜੋ ਜੋ ਹੋਏਗਾ ਸੋ ਪ੍ਰਕਾਸੀ ਦੇ ਅੰਤ ਭਾਗ ਵਿਚ ਹੋਗਾ ।

ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਹੈ :

ਮੰਗਲਸਮਾਚਾਰ ਮਾਤਿਊ/ਬਣਾਇਆ

੧ ਮਹਲਾ ਪਰਬ

੧. ਆਬਰਾਹਮ/ਕੀ ਉਲਾਦ ਦਾਉਦ/ਕੀ ਉਲਾਦ ਜਿਸੁ ਖ੍ਰੀਸਟ ਦਿੱਤਾ
 ਪੂਰਬ ਪੁਰ ਸਾਂਕੀ ਪੇਥੀ ਏਹ ।

੨. ਆਬਰਾਹਮ/ਨੇ ਜਿਸਖਾਕਨੂ ਜਨਮਾਯਾ ਅਤੇ ਜਿਸਖਾਕ/ਨੇ

੩. ਯਾਕੂਬ/ਨੂ ਜਨਮਾਯਾ ਅਤੇ ਯਾਕੂਬ/ਨੇ ਯੋਹਦਾ/ਨੂ ਅਤੇ ਤਿਸਦਿਫਾ
 ਛਿਗਵਾ/ਨੂ ਜਨਮਾਯਾ । ਅਤੇ ਯੋਹਦਾ ਨੇ ਫਰਸ਼ ਨੂ

੪. ਅਤੇ ਜਰਖ ਨੂ ਤਮਰਾ/ਨੇ ਗਰਭ/ਤੇ ਜਨਮਾਯਾ । ਅਤੇ ਗਮ/ਨੇ
 ਆਮਿਨਦਬ/ਨੂ ਜਨਮਾਯਾ ਅਤੇ ਆਮਿਨਦਬ/ਨੇ ਨਾਖਸੇਨ/ਨੂ ਜਨਮਾਯਾ ਅਤੇ ਨਾਖਸੇ
 ਨੇ ਸਾਲਮਾ ਨੂ

੫. ਜਨਮਾਯਾ । ਅਤੁ ਸਾਲਮਾ/ਨੇ ਬਾਆਜ/ਨੂ ਰਾਖਬਾ/ਕੇ ਗਰਭ ਤੇ
 ਜਨਮਾਯਾ....

੬. ਜਨਮਾਯਾ ਅਤੇ ਯੋਰਮ/ਨੇ ਆਜੀਹਾ/ਨੂ ਜਨਮਾਯਾ । ਘਰ ਆ
 ਇਸ ਦੇ ੧੦੦ਵੇਂ ਪੰਨੇ ਦਾ ਪਾਠ ਇਉਂ ਚਲਦਾ ਹੈ :

ਅਧਾਈਵਾਂ ਪਰਬ ਮਾਤਿਊ/ਬਣਾਇਆ
ਰੁਪੀਏ ਲੈ ਕੇ ਹੁਕਮ ਮਾਫਕ ਕੀਤਾ । ਅਤੇ ਏਹ ਗਲ ਯਹੋ-

੧੯. ਦੀਆਂ/ਦੇ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤੀਕੁਰ ਕਹੀਦੀ ਹੈਗੀ। ਅਤੇ ਗਿਆਰਾਂ ਮੁਰੀਦ
ਗਾਲਿਲਿ ਵਿਚ ਏਕ ਪਹਾੜ ਉਤੇ ਗਏ ਜੋ ।

੨੦. ਯਾਉ ਯਿਸੁ/ਨੇ ਤਿਨਾ/ਨੂੰ ਦਸਿਆ/ਹੈਂ ਸੋ। ਅਤੇ ਤਿਨਾ/ਨੇ ਤਿਸ/ਨੂੰ
ਵੇਖ ਕੇ ਪੂਜਿਆ ਹੋਰਾਕੀ ਕਿਤਨਿਆਂ ਜਲਿਆਂ/ਨੇ ਸੰਦੇਹ ਕੀਤਾ ।

੨੧. ਅਤੇ ਯਿਸੁ ਪਾਸ ਆਇਆ ਅਤੇ ਏਹੁ ਗਲ ਆਖ/ਕੇ ਤਿਨਾ/ਨੂੰ
ਬੋਲਿਆ ਜੋ ਸੁਰਗ/ਵਿਚ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਉਪਰਿ ਸਭ ਹਕੂਮਤ ।

੨੨. ਮੈਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿਤੀ। ਏਸ/ਤੇ ਸਭ/ਨੂੰ ਜਾਇ/ਕੇ ਸਭਨਾਂ ਜਾਂਤਾਂ ਵਿਚ
ਉਪਦੇਸ਼ ਹਰਹੁ ਅਤੇ ਤਿਨਾ/ਨੂੰ ਪਿਉ ਅਤੇ ਪੁਤ ਅਤੇ

੨੩. ਧਰਮਾਤਮ/ਦੇ ਨਾਮ ਕਰਕੇ ਗੋਤਾ ਦੇਵਹੁ ! ਅਤੇ ਜੋ ਮੈਂ/ਨੇ ਤੁਸਾਡੇ
ਪਾਸ ਜਿਸ ਸਭ ਹੁਕਮ/ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਤਿਸ ਸਭ/ਨੂੰ ਪਾਲਣੇ ਲਈ ਤਿਨਾ/ਨੂੰ
ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਹੁ । ਅਤੇ ਵੇਖਹੁ ਮੈਂ ਸੰਸਾਰ/ਦੇ ਅੰਤ ਤੀਕੁਰ ਤੁਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹਾਂ
ਆਮਿਨ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ੬੪੭ਵੇਂ ਪੰਨੇ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀ
ਇਬਾਰਤ ਨਾਲ ਇਉਂ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

੨੨ ਵਾਈਸਵਾਂ ਪਰਬ ਯੋਹਨ ਪਾਸ ਜੋ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ

ਜੋ ਤਿਹਿਆ/ਹੈ ਸੋ ਆਵੈ ਜਿਸ/ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੁੰਦੀ/ਹੈ ਸੋ ਸੀਂਦ ਅਮ੍ਰਿਤ ਜਲ
ਲੈਵੇ । ਕਿੰਉਕੇ ਜੋ ਜਣਾ ਏਸ ਪੋਥੀ/ਦੇ ਪਿਕੰਬਰ/ਦੀ ਗਲ ਸੁਣਦਾ/ਹੈ ਤਿਸ/ਸਭ
ਕਿਸੀ ਮਾਨੁਖ/ਦੇ ਪਾਸ ਮੈਂ ਏਹ/ਸਾਹਦੀ ਦਿੰਦਾ/ਹਾਂ ਜੋ ਜੋ ਜਿਕੋ ਕੇਦੀ ਏਸ/ਗਲ
ਨਾਲ ਮਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਹੜੀ ਚੋਟ ਏਸ/ਪੋਥੀ ਵਿਚ/ਲਿਖੀ ਹੈ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਤਿਸ/ਚੋਟ/ਨੂੰ
ਅਧਿਕ ਕਰਕੇ ਤਿਸ/ਨੂੰ ਦੇਵੇਗਾ । ਅਤੇ ਏਸ/ਪੋਥੀ/ਦੇ ਪਿਕੰਬਰ/ਦੀ ਗਲ/ਦਾ ਕਿਛੁ
ਕੋਈ/ਭੀ ਜੇ ਮਿਟਾਵੇ ਤਾਂ ਜੀਵਣ/ਰੂਪ ਰੁਖ ਅਤੇ ਪੁੰਨ ਨਗਰ ਅਤੇ ਏਸ ਪੋਥੀ ਵਿਚ
ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਏਸਸ ਕੀ ਭਤੇ ਤਿਸ/ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਉਠਾਇਗਾ । ਅਤੇ
ਜੇ ਏਨਾ ਗਲਾ/ਦੀ ਸਾਹਦੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਸੋਈ ਆਖਦਾ ਹੈ ਅਵਸ ਮੈਂ ਸਿਤਾਬੀ ਕਰਕੇ
ਆਵੰਦਾ/ਹਾਂ । ਆਮਿਨ । ਹੇ ਪ੍ਰਾਤੂ ਯਿਸੁ ਆਉ । ਪ੍ਰਾਤੂ ਯਿਸੁ ਖ੍ਰੀਸਟ/ਦੀ ਦਾਤਾ
ਸਭਨਾਂ ਪੁੰਨ ਵਾਨਾ ਉਪਰਿ ਹੋਵੇ ।

(੪)

ਇਹ ਅੰਤਲਾ ਪੰਨਾ ਉਸ ਆਦਿ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ,
ਲਿਪੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ, ਨਿਸਚੇ ਹੀ, ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਅਤੇ

ਇਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸੂਰਕ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਕਈ ਗਲੋ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਅਖਵਾਣ ਦਾ ਮਾਣ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇਹ ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਪਹਿਲੀ ਪਰਕਾਸ਼ਨਾ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਟਾਈਪ-ਫਾਪੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੋਈ ਸੀ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਅੰਤਰਗਤਤਾ (Inter-relation) ਅਤੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ (co-relation) ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਪਰਤੱਥ ਅਮਲੀ ਸਥਤ ਵੀ ਇਸੇ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਡਤ ਹੈ ।

ਕਿਸੇ ਪੱਛਮੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸੰਸਾਰ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਣ ਦਾ ਛਖਰ ਵੀ ਇਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ । ਇਹੋ ਫਿਰ ਮਗਰਲੇ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਟੇਕ (ਘਟੇ ਘਟ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਲਈ) ਬਣੀ ਰਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ।

ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ, ਲਿਖਤ, ਬਿਬਾਹ-ਜੋੜ, ਵਾਕ-ਬਣਤਰ ਤੇ ਲਿਖਣ-ਚੇਗ ਦੀ ਨੀਂਹ ਧਰਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਸਦਾ-ਬਦਲਦੇ ਰਹੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਾਸ਼ਨ ਨੁਕਵਾਂ, ਬੱਖਵਾਂ ਤੇ ਘੜਿਆਲੀ ਸੰਵਾਰਿਆ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜੋ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕੇਵਲ ਅਨੁਮਾਨ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਲਾਭ-ਦਾਇਕਤਾ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਕਰਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ।

ਹੰਦੂਸਤਾਨ ਵਿਚ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਦੇ ਪਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਛੇ ਸੌ ਸਫੇ ਦੀ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਅਮੀਰੀ, ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਕੌਰਵ (ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਆਏ ਤੇ ਪੰਜਾਬੋਂ ਸੈਂਕੜੇ ਮੀਲ ਦੂਰ ਜਾ ਵਸੇ ਯੋਰਪੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ) ਦੀ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਸਾਖ ਛਰਦਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਸਾਖ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਦੂਣ-ਸਵਾਈ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਅਜੈਕੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਲਿਪੀ ਭਾਵ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸਤਾਵ (ਕੋਈ ਪੂਰੀ ਸੂਰੀ ਪੁਸਤਕ ਨਹੀਂ) ਉਤੇ ਉਸ ਹੀ ਫਪਣ-ਤਰੀਕ ੧੮੦੨ ਈਸਵੀ ਅੰਕਿਤ ਹੈ । ਇਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਾ ਨਾਂ Thesis pronounced at the disputation in the Hindustani language on the sixth of February, 1802 ਹੈ । ਇਹ ਮਿ: ਡਬਲੀਊ. ਬੀ. ਬੋਲੀ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਆਨਨਦੇਬਲ ਕੰਪਨੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਕਲਕਤਾ ਵਿਚ ਮਿਨ ੧੮੦੨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਜੇ ਡਾ. ਕੇਰੀ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖੀਏ ਤਾਂ ਹੰਦੀ-ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਪੰਜਾਬੀ-ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਉਕੜ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਕੁਵੇਂ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ

ਸਿਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਜੋ ਉਪਰੋਕਤ ਵੇਰਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਜੋਂ ਇਤੇ
ਤਸਵੀਰੀ ਉਤਾਰੇ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਫਰਕ ਪੰਜ ਦੀ ਥਾਂ, ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ,
ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕੋਈ ਇੰਨਾ ਵਡਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿ ਦੱਸਿਆ ਜਾ
ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ।

ਇਸੇ ਲਈ ਸੰਨ ਸਤਵੰਜਾ ਦੀ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਨਫਰੰਸ
ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ, ਮੇਰਾ ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਹੁਣ ਹੋਰ ਦਿੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ ਕਿ “ਜਿਵੇਂ
ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਜਨਨੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਅਤੇ
ਭਾਰਤੀ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਮਾਣ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ
ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਛਪਾਈ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇਸ
ਧਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਦੇ ਲੇਖਕ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ, ਡਾ. ਵਿਲੀਅਮ ਕੋਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।
ਇਉਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਛਪਾਈ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਸਰੋਤ
ਦੀਆਂ ਜੰਮਪਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਬੋਲੀਆਂ, ਲਿਪੀਆਂ ਤੇ ਛਪਾਈਆਂ
ਨਾਲਾਂ ਉਮਰ, ਮਾਣ ਅਤੇ ਮਹੱਤਾ ਵਿਚ ਇੰਨੀਆਂ ਉਲੀਆਂ ਜਾਂ ਪਿਛੇ ਨਹੀਂ
ਜਿੰਨੀਆਂ ਕਿ ਦੱਸੀਆਂ, ਆਖੀਆਂ ਜਾਂ ਸਮਝੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।”^੧

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੁਸਤਕ ਵਾਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ

ਕ੍ਰਿਤ

ਪ੍ਰਿਸੀਪਲ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰੋ: ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ

ਛੱਪ ਕੇ ਤਿਆਰ ਹੈ।

ਮੁਲ ਕੇਵਲ ੪)

ਭੇਜਣ ਲਈ ਲਿਖੋ :

ਸਰਕਤਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ
ਪਪਪ ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ।

੧ ਕ੍ਰਿਤੇ : ਮੇਰਾ ਲੇਖ, ‘ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ’, ਪਾਰਾਲਾ, ਸੁਲਾਈ-੧੯੫੮, ਪੰਨੇ ੧ ਤੋਂ ੧੨।

ਛੇ ਰੁਤਾਂ ਤੇ ਬਾਰਾਂ-ਮਾਹੇ

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਵੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਪੁਤਰ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਪਰਮ ਪੁਜਨੀਕ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਛੇ ਰੁਤਾਂ ਤੇ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਗੁਣ-ਗਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਾਲ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ, ਛੇ ਰੁਤਾਂ, ਦੋ ਐਨਾਂ, ਵਾਰਾਂ, ਪਖਵਾਰਿਆਂ, ਨਛੜਾਂ, ਮਹੂਰਤਾਂ ਤੇ ਘੜੀ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸੱਤ ਵਾਰਾਂ, ਪੰਦਰਾਂ ਤਿੱਥਾਂ (ਪਖਵਾਰਾਂ) ਤੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਵੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਤਵਾਰਿਆਂ ਜਾਂ ਪਖਵਾਰਿਆਂ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਤੇ ਇਕ-ਮਾਹਿਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੇਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਛੇ ਰੁਤਾਂ ਤੇ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਿਆਂ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਵੀ ਕੋਈ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਰੁਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਦੋ ਹੀ ਹਨ--ਸਿਆਲ ਤੇ ਹੁਨਾਲ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੇ ਭੇਦ ਕਲਪੇ ਹਨ-ਬਸੰਤ (ਚੇਤ-ਵਿਸਾਖ), ਗ੍ਰੀਖਮ (ਜੇਠ-ਹਾੜ੍ਹ) ਪਾਵਸ ਅਥਵਾ ਬਰਸਾਤ (ਸਾਉਣ-ਭਾਵੇਂ) ਸਰਦ (ਅੱਸੂ-ਕੱਤਕ), ਹਿੰਦੂ (ਮੱਘਰ-ਪੱਹ), ਤੇ ਸਿੱਖਰ (ਮਾਘ-ਫੱਗਣ) ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਗਿਣਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬਰਸ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਵੰਡ ਹੈ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਰੁਤਾਂ ਦਾ ਚਿੜ੍ਹਣ ਤਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੀ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਹਾ ਕਵੀ ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਨੇ 'ਰਿਤ੍ਰੁ ਸੰਘਾਰ' ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਰੀਤੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਪੁਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਅਗਰ ਚੰਦ ਨਾਹਟਾ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਨਾਰਸ ਦੀ ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਿਣੀ ਪਤ੍ਰਿਕਾ (੨੦੧੦ ਬਿ:) ਦੇ ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਦੋ-ਸਿਆ ਹੈ, ਅਪਭੰਸ਼ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਾਂ ਇਕ ਜੈਨ ਕਵੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ੧੩ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਕ੍ਰਮੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਤਾਂ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇਂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਰਸਮ ਚੱਲ ਪਈ, ਅਤੇ ਸੌਲੂਵੀਂ ਤੋਂ ੧੯੬ੰ ਸਦੀ ਤਕ ਜੋ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਬੋਲੀਆਂ--ਹਿੰਦੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ ਆਦਿ--ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ,

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੇਅੰਤ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਾਕਿਤ ਤੇ ਅਪਭਰੰਸ਼ ਦਾ ਜੰਮ-ਪਲ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਛੇ ਰੁਤਾਂ ਤੇ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਰਣਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੋਰ ਗਵਾਂਦੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ । ਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮਾਹਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਰਾਂਮਾਂਹ ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ ਮਹਲਾ ੧ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ), ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੫ (ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ), ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ (ਉਮਾਦਾਸ), ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ (ਅਜੀਮ) ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ (ਅਮਰ ਦਾਸ); ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਸੰਜੋਗੀ (ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ), ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ (ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ), ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ (ਸ਼ਾਹ ਮੁਰੀਦ), ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਸ਼ਿਵ ਜੀ (ਮਨਸਾ ਰਾਮ), ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ (ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ), ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ (ਹਕੂਮਤ ਰਾਇ), ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ (ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ), ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ (ਕੈਸੇ ਗੁਣੀ) ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ (ਕਸ਼ਵ ਦਾਸ), ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ (ਖੇਰੇ ਸ਼ਾਹ), ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ (ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ), ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ (ਬੀਰ ਸਿੰਘ), ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਾਂ ਦੇਵੀ ਜੀ ਕਾ (ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ), ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ (ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ): ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਛੇਲ ਸੰਮੀ (ਮੁਨਸਿਫ਼ ਮਹਿਣੀ), ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ (ਨੱਥ ਮੱਲ); ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਨਾਜ਼ਕਾਂ ਦਾ; ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ (ਬਾਬਾ ਹਰਨਾਮ ਦਾਸ); ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਰਾਧੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਾ, ਦਵਾਜਦਹ ਮਾਹ (ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਮੂਸਾ), ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ (ਪੰਡਿਤ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਛਲੌਰੀ) ਆਦਿ ਕੁਝ ਛੇਪੇ ਹੋਏ ਤੇ ਬਹੁਤੇ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕੁਝ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ ਹੋਰ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ-ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ (ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ) ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ (ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ), ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ (ਹਿਦਾਇਤੁੱਲਾਹ), ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਭਾਈ ਕਾਨੂ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ) ਆਦਿ ।

ਇਹ ਤਾਂ ਰਿਹਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਿਆਂ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੇ ਕਲਾ ਸੰਬੰਧੀ ਪਤਰੋਲ ਦਾ ਪੱਖ । ਹਰੇਕ ਫਸਲੀ ਸਾਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਤੋਂ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤੇ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ ਮਹੀਨਾ ਚੇਤ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਰਾਗ ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੫ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ (ਉਪਾ ਦਾਸ) ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ (ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਦਾਸ) ਵੀ ਚੇਤ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕਈ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਰਾਸ ਲੀਲਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਪਰੋਕਤ ਫਸਲੀ ਸਾਲ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਹੀਨਾ ਹਾੜ ਸਾਵਣ ਜਾਂ ਫੱਗਣ ਦੇ ਰਾਗ (ਹੋਲੀ) ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ

ਮੁਸਲਮਾਲ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੋਂ ਵੀ ਜੇਠ, ਹਾੜ, ਜਾਂ ਸਾਵਣ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੀਰ ਦਸਤਗੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਮੁਸਾ ਰੋਪੜ (ਅੰਬਾਲਾ) ਵਾਲੇ ਦਾ ਬਾਰਾਂ ਮਾਂਹ (ਜੂਜਾਦਹ ਮਾਹ) ਜੋ ਸੋਤੀ ਬਾਗ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਵਿਚੋਂ ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਕਲਮੀ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਥੇਰਾ ਸ਼ਾਹ, ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ ਮਹੀਨ ਹਾੜ ਅਥਵਾ ਸਾਵਣ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸੁਫੀਆਂ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਰੀਤੀ ਕੇਵਲ ਰਾਧਾ ਵਲੱਭੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਮਾਰਗ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਰੀਤੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਸਗੋਂ ਸਿੱਖ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹਦ ਤਕ ਅਪਣਾਈ ਹੈ ਅਜੇ ਥੋੜਾ ਹੀ ਸਮਾਂ ਹੋਇਆ, ਮੈਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਬੂਤ ਵਜੋਂ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਭਾਈ ਕਾਨੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਕ੍ਰਿਤ ਦੋ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੋਂ ਛੱਪੇ ਹੋਏ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜੋ ਮਹੀਨਾ ਕੱਤਕ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਮਹੀਨਾ ਅੱਸੂ ਵਿਚ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਕੁਝ ਹੋਰ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਕਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਥੋੜ ਕਰਨ ਤੇ ਲਭ ਪੈਣ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਸਿੱਖ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਰਿਵਾਜ ਦਾ ਪਿਛਵਾੜਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਤਿਥੀ ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ੧੫ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਵੀ ਪਰਮ ਪੁਨੀਤ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਮਲ੍ਹਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਸ਼ਿਵ, ਦੇਵੀ ਦੁਰਗਾ ਆਦਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹਨ ਜਾਂ ਸੁੱਧ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ, ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:- (੧) ਧਾਰਮਿਕ, (੨) ਵੀਰ ਰਸੀ ਤੇ (੩) ਸਿੰਗਾਰਕ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸੰਜੋਗ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੰਜੋਗ-ਅੰਤ (Comedy) ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕੋਈ ਕੋਈ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਾਂ ਵਿੱਜੋਗ-ਅੰਤ ਅਥਵਾ ਦੁਖਾਂਤ (Tragedy) ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਢ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਿਆਂ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਰਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ, ਜੋਧਾ ਜਾਂ ਕਰਮ ਵੀਰ ਕਿਸੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਜਾਂ ਯੁਧ ਵਾਸਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਪ੍ਰਦੇਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਨੂੰ ਜੋ ਵਿਰਹੁ ਵੇਦਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਵੇਦਨਾ ਅਨੇਕ ਜਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਜਾਂ ਹਰੇਕ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵਧਦੀ ਮਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਝਰਣਨ ਬੜੇ ਦਿਲ-ਖਿੱਚ ਇਸ਼ਕੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਖਰ ਉਸ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੇ ਵਿਰਲਾਪ ਦੀ ਮੁਕੱਰਰ ਮਿਆਦ ਗਾਯਾਰਾਂ

ਮਹੀਨੇ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਤੇ ਜਦ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਆਪਣੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਥਾਂ ਪਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਹ ਤਕੋਂਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦਾ ਪੁਨਰ ਮਿਲਾਪ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸ ਵੇਦਨਾ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪੱਖ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਏਥੇ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—

(੧) ਚੇਤ ਚਤਿਤੇ ਜਬ ਸਿਆਮ ਜੀ, ਰਾਧੇ ਭਈ ਬਿਗਲ ।
ਚਰਨ ਬੰਦਨਾ ਬੇਨਤੀ, ਕਿਉਂ ਜਾਂਦੇ ਨੰਦ ਲਾਲ । ੧ ।
॥ ਛੰਦ ॥

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਚੜ੍ਹੇ ਕਿ ਚੇੜ੍ਹ ਚੜ੍ਹੇ, ਕਿ ਰਾਧੇ ਵਾਗ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਢੜੇ।
ਕਿ ਬਿੰਦਰਾਬਨ ਡਡਿ ਫੁਰਦੇ ਬੜੇ, ਕਿ ਕਿਤਨੇ ਗੁਆਰ ਗੋਪੀਆਂ ਖੜੇ।
ਕਿ ਰੋਂਦੇ ਨੇਣ ਤ੍ਰਿਮਕਦੇ ਸੜੇ, ਕਿ ਸੁਰ ਖਰ ਵਿਰਹ ਨਗਾਰੇ ਕੜੇ।
ਤੁਸਾਂ ਨੀ ਕਿਹੜੀ ਗੋਪੀ ਲੜੇ ? ਦੱਖ ਥਾਂ ਲਾਲ ਜੀ । ੧ ।

(੨) ਫਾਗ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਅਤਿ ਆਨੰਦ, ਪੇਮ ਮਹਾ ਮਨ ਚਾਇ ।
ਰਾਧੇ ਰੁਕਮਣਿ ਗੋਪੀਆਂ, ਰਹੇ ਚਰਨ ਲਪਟਾਇ । ੧੨ ।
॥ ਛੰਦ ॥

ਹਾਂ ਜੀ, ਚੜ੍ਹਦੇ ਫੱਗਣ ਹਾਂ ਮੈਂ ਤਾਰੀ, ਘਰ ਵਿਚ ਆਏ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੁਰਾਰੀ ।
ਮਲ ਮਲ ਵਟਣਾ ਲੌਂਗ ਸੁਪਾਰੀ, ਮਲਿ ਨਲਿ ਨੁਵੇਂ ਹਰਿ ਕੀ ਪਿਆਰੀ ।

ਪੁਛਦੀ ਗੋਪੀਆਂ ॥ ੧੨ ॥

ਸੁਖ ਸੁੱਤੀ ਰਾਧੇ ਰੁਕਮਣੀ, ਘਰ ਆਇਆ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੁਰਾਰ ।
ਬਾਰਾਂ ਮਾਂਹ ਪੂਰਣ ਭਇਆ, ਮਿਟਿਆ ਸਗਲ ਜੰਜਾਲ । ੧੩ ।

(ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਾਂ ਕੇਂਦੇ ਗੁਣੀ ੨ ।)

ਇਸ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੋਂ ਵਿਚ ਧਰਮ, ਪੇਮ ਤੇ ਭਗਤੀ-ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਬਾਕਾਇਦਾਂ ਮੇਲ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਵ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੋਂ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਵੀ ਲਈ :-

(੧) ਚੇਤਿ ਗੋਬਿੰਦੁ ਆਰਾਪੀਐ, ਹੋਵੈ ਆਨੰਦ ਘਣਾ ।
ਸੰਤ ਜਨਾ ਮਿਲਿ ਪਾਈਐ, ਰਸਨਾ ਨਾਮੁ ਭਣਾ ।
ਜਿਨਿ ਪਾਇਆ ਪ੍ਰਭੁ ਆਪਣਾ, ਆਏ ਤਿਸਹਿ ਗਣਾ ।
ਇਕੁ ਖਿਨੁ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਜੀਵਣਾ, ਬਿਰਥਾ ਜਨਮ ਜਣਾ ।

ਜਲਿ ਣਲਿ ਮਹੀਐਲਿ ਪੂਰਿਆਂ, ਰਵਿਆ ਵਿਚ-ਵਣਾ।

ਜਿਨੀ ਰਾਵਿਆ ਸੋ ਪ੍ਰਭੁ, ਤਿਸ ਕੈ ਪਾਇ ਲਗਾ। ੨।

(੨)

ਫਲਗੁਣਿ ਆਨੰਦ ਉਪਾਰਜਨਾ, ਹਰਿ ਸਜਨ ਪ੍ਰਗਟੇ ਆਇ।

ਸੰਤ ਸਹਾਈ ਰਾਮ ਕੇ, ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਦੀਆਂ ਮਿਲਾਇ।

ਸੇਜ ਸੁਹਾਵੀ ਸਰਬ ਸੁਖ, ਹੁਣੈ ਦੁਖਾ ਨਾਹੀਂ ਜਾਇ।

ਇਛ ਪੁੰਨੀ ਬਡ ਭਾਗਣੀ, ਬਰ ਤਾਇਆ ਹਰਿ ਰਾਇ। ੧੪।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਾਂ, ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੫)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਇਕੁ ਖਿਨੁ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਜੀਵਣਾ' ਤੋਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਵਿਛੋਹ ਅਤੇ 'ਫਲਗੁਣਿ ਆਨੰਦ ਉਪਾਰਜਨਾ, ਹਰਿ ਸਜਨ ਪ੍ਰਗਟੇ ਆਇ' ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪੁਨਰ ਮਿਲਾਪ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕਿਤਨੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੋਂ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਵਿਰਹ-ਵੇਦਨਾ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਅਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਹਸ਼ਵਾਦੀ ਰੂਪ ਮੇਲ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਮਿਲਿਆ ਇਕ ਸੰਨ ੧੨੪੪ ਹਿਜਰੀ ਦਾ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ, ਜਿਸ ਦਾ ਛਾਰਸੀ ਨਾਮ 'ਸਰਗੁਜ਼ਿਸ਼ਤ ਦ੍ਰਾਜ਼ਦਸ ਮਾਹ' ਹੈ, ਵਿਛੋਂ ਏਥੇ ਦੋ ਉਦਾਰਰਣ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ :—

(੧) ਸੁਣੋ ਸਖੀ ! ਸਾਵਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ।

ਦਿਰਹੁੰ ਕਸਾਈ ਬਹੁਤ ਦੁਖ ਦੀਨੇ।

ਬਿਰੰਮ ਰਹੇ ਮੇਰੇ ਸਿਆਮ ਬਿਵੇਸਾ।

ਨਿਸ ਬਾਸਰ ਮੋਹਿ ਰਹਿਤ ਅੰਦੇਸਾ।

ਆਵਣ ਕਹਿ ਕੇ ਅਜੂਨੂੰ ਨ ਆਏ।

ਗੀ ਕਿਨ ਪਾਪਣ ਨੇ ਬਿਰਮਾਏ ?

(੨) ਪ੍ਰੇਮ ਬਨਾ ਕਾ ਓੜਕ ਨਾਹੀਂ।

ਜੇ ਸੇ ਬਰਸਾਂ ਉਮਰ ਲਿਖਾਈਂ।

ਪ੍ਰੇਮ-ਕਹਾਨੀ ਕਹੀ ਸਖੀ ! ਮੈਂ।

ਪੈਉ ਕੀ ਆਸ ਢਿਰ ਜੀਉ ਰਖੀ ਮੈਂ।

ਇਸ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦਾ ਪੁਨਰ ਮਿਲਾਪ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀਰ-ਰਸੀ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਥੇ ਸੂਕਿ ਸਿੰਗਾਰ-ਰਸੀ ਪ੍ਰਮਾਣੇ ਹੀ ਆਵੰਸ਼ਕ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਸਿੰਗਾਰ-ਰਸੀ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ ਵਿਚੋਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਮ 'ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੀਂ ਨਾਜ਼ਕਾਂ ਦਾ'

ਹੈ, ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਇਕ ਸ੍ਰੀਕੀਯਾ (ਸੁਆਣੀ) ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਸੁਨ ਰੀ ਸਜਨੀ ! ਨਾਜ਼ਕ ਬਦਨੀ, ਕਹਿ ਤੇ ਕੇਸਰ ਆਯੋ ।

ਚੇੜ੍ਹ ਫੁਲ ਰਹੇ ਬਾਗੀਂ ਫੁਲ ਨਰਗਸ, ਹਕਾ ਹਕ ।

ਸੁਨ ਰੀ ਭੈਣਾ, ਬਾਂਕੇ ਨੈਣਾ,

ਘਰ ਨਹੀਂ ਲਲਨਾ, ਚਿਤ ਕਰ ਮਲਨਾ ।

ਰੂਠ ਸਿਧਾਰੇ, ਘਰੋਂ ਪਿਆਰੇ ਕਦ ਕੇ, ਹਕਾ ਹਕ ॥ ੧ ॥

ਪਤ ਜਦ ਉਸ ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਵਾਪਿਸ ਨਾ ਮੁਕਿਆ ਤਾਂ ਉਹ
ਜਥੀਆਂ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਵਿਰਹ-ਵੇਦਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਹਿਰ ਕਰਦੀ ਹੈ —

ਸੁਨ ਰੀ ਭਾਮਾ, ਘਰ ਨਹੀਂ ਰਾਮਾ ।

ਆਈ ਵਿਸਾਖੀ, ਕਿਨ ਏਹ ਆਖੀ ।

ਮੇਕੇ ਭਲੀ ਨ ਭਾਵੇ । ਹਕ । ਹਕ ।

ਘਰ ਨਹੀਂ ਪਿਆਰੇ, ਕਰੋਂ ਸਿੰਗਾਰਾ ।

ਬਿੰਦੀ ਬੇਸਰ, ਕਹਿਤੇ ਕੇਸਰ ।

ਕਿਆ ਬਾਢੀ ਅੰਗ ਸੁਹਾਵੇ । ਹਕ । ਹਕ ।

ਨੈਨੀਂ ਕਾਜਰ, ਪੈਰੀ ਬਾਂਜਰ । ੨ ॥

ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਗਾਣਕ ਉਹ ਪਤਿਬੂਤਾ ਆਪਣੇ ਜੇਠ ਨੂੰ, ਜੋ ਇਸ ਮੇਕੇ ਦੀ ਤਲਾਬ
ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ, ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਹ ਝਰੋਖੇ ਦੀ ਓਟ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਦੀ ਨਜ਼ਰ
ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਜੇਠ ਦੀ ਇਸ ਬੇਵਕੂਫੀ ਬਾਰੇ ਉਸ ਵਿਰਹ-ਵਿਜੋਗਣ ਨੇ
ਆਪਣੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਪਾਸ ਸਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਖੌਲ ਉਛਾਇਆ—
ਸੁਣ ਕੇ ਭਾਮਿਨੀ, ਸੁੰਦਰ ਕਾਮਿਨੀ ।

ਪ੍ਰੇਮ-ਕਹਾਣੀ, ਮੈਂ ਸ਼ਰਮਾਣੀ ।

ਉਠਿ ਉਠਿ ਜੁ ਬਾਤੀ ਪਾਵੈਂ ॥ ਹਕ । ਹਕ ॥

ਪਰ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਬਚੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ।
ਹੁਨਾਲ ਦੀਆਂ ਗਰਮ ਹਵਾਵਾਂ ਨੇ ਉਸ ਵਿਰਹ ਕੁੱਠੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਦਗਧ ਕੀਤਾ ।
ਇਹ ਸਖਤ ਤਪਸ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਲ ਗਈ ਪਰ ਛੇਰ ਬਰਸਾਤ ਦਾ
ਆਗਮਨ ਹੁੰਦਿਆ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਛੇਰ ਉਹੀ ਡਰ ਵਿਆਪਣ ਲੱਗਾ —

ਆਇਆ ਸਾਵਣ, ਘਰ ਨਹੀਂ ਭਾਵਣ ।

ਦਾਮਨਿ ਬਿਮਕੇ ਪਲ ਪਲ ਬਿਮਕੇ ।

ਸੇਜ ਇਕੇਲੀ ਮੈਂ ਡਰ ਪਾਵਾਂ । ਹਕ । ਹਕ ।

ਬੋਲੇ ਦਾਦੁਰ, ਚੜ੍ਹਿਆ ਬਾਦਰ ।

ਖਿਨ ਅੰਦਰ ਖਿਨ ਬਾਹਰ ਜਾਵਾਂ ।

ਚੜ੍ਹੀ ਅਟਾਰੀ, ਘਰ ਦੇਖਣ ਕਾਰੀ । ਹਕਾ ਹਕ ।

ਬਿਰਹ ਸਤਾਵੇ, ਨਦਰਿ ਨ ਆਵੇ ।

ਮੈਨੂੰ ਢੋਲਾ ਪਿਆਰਾ । ਹਕਾ ਹਕ ।

ਪਰ ਇਹ ਭਰ ਤੇ ਕੈ ਉਸ ਸਿਰੋਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਲ ਗਇਆ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਵਨ
ਦੀਆਂ ਘਨਘੋਰ ਘਟਾਵਾਂ ਗਜ਼ਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮੀਂਹ ਵਰਸਾ
ਕੇ ਚਲੀਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਬਰਖਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਰਦ ਅਤੇ ਸਰਦ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹਿੰਮਤ
ਰੁਤ ਦਾ ਆਗਮਨ ਵਿਰਹ-ਵੇਦਨਾ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪੁਰੇ ਦੀ ਪੌਣ
ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅੱਗ ਹੋਰ ਵੀ ਧਮਕਦੀ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਜੋ
ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜਦ ਪੋਹ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਨਾਇਕਾ, ਜੋ ਅਜੇ
ਅਧੇਰ ਉਮਰ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜੀ ਸੀ, ਕੁਝ ਅਟਪਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਅਤੇ
ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ—

ਸੁਨ ਰੀ ਦਾਦੀ, ਇਹ ਸਰਦੀ ਕਾਹਦੀ ?

ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਉਤਰ ਮਿਲਿਆ--

ਆਹੋ ਬੇਟੀ, ਪਾਟ ਲਪੇਟੀ,

ਪੋਹ ਜੂ ਆਏ, ਰੋਹ ਨ ਕੀਲੈ । ਹਕਾ ਹਕ ।

ਤੂੰ ਹੈ ਇਆਨੀ, ਇਹ ਨਨਦ ਜਿਠਾਨੀ ।

ਤੁਝੇ ਖਿਥਾਵੇ, ਤੂੰ ਭੇਟ ਨ ਪਾਵੇ,

ਕੁਝ ਧੀਰਜ ਕਰ ਸੁਣ ਲੀਜੈ ।

ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਹੋ ਗੀ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਉਸ ਪਤਿਬੁਰਾ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫਰੜੀ
ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮ-ਪੜ੍ਹ ਵੀ ਆ ਪੁੱਜਾ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਾਘ ਦਾ ਮਹੀਨਾ
ਸੀ ਜੋ ਗੱਲੀ ਬਾਤੀ ਐਵੇਂ ਹੀ ਲੰਘ ਗਇਆ ਅਤੇ ਅਗੇ ਮਹੀਨਾ ਫੱਗਣ ਵਿਚ ਉਸ
ਦਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਇਆ ।

ਆਏ ਫਾਗਨ ਮੈਂ ਵਡ ਭਾਗਨ ਬਹਿ ਸਖੀਆ ਰਸ ਗਾਵਨ ।

ਆਏ ਲਲਨਾ ਗਏ ਜੁ ਮਿਲਨਾ ਸੇਜ ਸੁਹਾਈ ਅੰਗ ਸਿਉ ਲਾਈ ।

ਸਭ ਸੰਸੰ ਕੀ ਬਾਤ ਭੁਲਾਨੀ ॥ ੧੨ ॥

ਪਰੇਮ-ਕਬਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੁਖਾਂਤ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ
ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰੇਕ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ ਵਿਚ ਜੂਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਰੁਤ ਦੇ ਵਰਣ
ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਤੇ ਉਸ ਸੰਚੰਧੀ ਸਿੰਗਾਰ
ਰਸ ਦੀ ਪਰਪੱਕਤਾ! ਕਿਸ ਜੇਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਰਹੱਸ ਨੂੰ
ਪੂਰੀ ਤਰਾ ਕਾਹਿ-ਕਲਾ ਦੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ ।

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੋਖੰ-

ਨਵੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ

ਇਸ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਲੰਘੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਦਿਸ ਵੰਨਗੀ ਵਿਚ ਜਾਂ ਮੁੱਲੋਂ ਹੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਰਤ ਹਨ, ਤੇ ਮੈਂਹੂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਤਾਂ ਬਹੁਟ ਸਫਲ ਨਾਟਕ ਹਨ, ਤੇ ਭੀਜਾ ਵੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾਟਕੀ ਗੁਣ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜ਼ਰੂਰ ਦਰਸਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਉਹ ਚੌਥੇ ਅਗਿਆਨ ਜਾਂ ਕਚ-ਘਰੜ ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚ, ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਪਰਿਤੇਸ਼ ਗਾਰਗੀ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਪਰਛਾਵੇਂ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਮੈਂਹੂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਛਲੀ ਜੁਲਾਈ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਾਹਿਤ ਯਕਾਡਮੀ ਦੇ ਡੇ-ਮਾਸਕ 'ਇੰਡੀਅਨ ਲਿਟਰੇਰ' ਲਈ ਬੀਤੇ ਸਾਲ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਸਰਵੇਖਣ ਲਿਖਣਾ ਸੀ। 'ਇੰਡੀਅਨ ਲਿਟਰੇਰ' ਵਿਚ ਬਾਉਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਇਸ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੀ ਲਿਖ ਸ਼ਕਿਆ ਸਾਂ : ਪਰਿਤੇਸ਼ ਗਾਰਗੀ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਪਰਛਾਵੇਂ' ਦੀ ਇਸ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦੀ ਹੰਦੁਸਤਾਨੀ ਟ੍ਹਾਰੀ ਜ਼ੋਣੀ ਦੀ ਇਕ ਘਰੋਗੀ ਸਮਸਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਿਕਾਈ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਸਾ-ਯੋਗ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਭਰਮ ਨੂੰ ਨਿਰਜੁਕਤ ਦਰਸਾਇਆ ਗਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਜੰਮਿਆ ਬਾਲਕ ਜਾਂ ਨਵੀਂ ਵਹੁਟੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਬੁਰਾ ਜਾਂ ਚੰਗਾ ਭਾਗ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ।' ਰੂਸ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਉਤੇ ਮੈਂਹੂ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੋਈ ਕਿ 'ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਵਿਚ ਆਲੋਚਨਾ' ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਨਾਟਕੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਯੋਗ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਸ਼ਵਿਸਤਾਰ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

'ਪਰਛਾਵੇਂ' ਚਾਰ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਨਾਇਕਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਵੀਂ ਵਹੁਟੀ ਬਣ ਕੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਕਈ ਕਵੀਆਂ ਪ੍ਰਚਿਅਕਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ, ਹੰਸਾ, ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸੂਰ ਬੁਰ

ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਆਹ ਉਸਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਵਿਰੁਧ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਸ਼ਾਂਤਾ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਮੁਹਰੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰ ਤੋਂ ਹੰਸਾ ਉਸ ਨਾਲ ਅਤਿ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤਾ ਦੇ ਜੇਠ ਦਾ ਪੁੜਿ, ਛੇ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਬਾਲਕ, ਭਿਪਟੀ, ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਬੜਾ ਮੌਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੰਸੇ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤਾ ਨਾਲ ਗੁੜੇ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਹੁਣ ਉਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ, ਦੇਲਤ ਰਾਮ, ਤੇ ਭਰਜਾਈ ਬੜਾ ਖਿਬਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਦੇਲਤ ਰਾਮ ਉਸ ਉਤੇ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਕੇਮ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਦੇਲਤ ਰਾਮ ਨੂੰ ਸੱਟੇ ਵਿਚ ਘਾਟਾ ਪੇਣ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਨਵੀਂ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਮਨੁਸ ਆਖਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਗੱਲ ਇਥੇ ਹੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕੂੰਬ ਦਿਨਾਂ ਬਾਦ, ਭਿਪਟੀ ਪੱਤੰਗ ਉਛਾਂਦਾ ਕੋਠੇ ਉਤੇਂ ਭਿਗ ਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, (ਨਾਟਕ ਵਿਕ ਇਹ ਘਟਨਾ ਦੂਜੇ ਨਾਟ ਦੇ ਅੰਤ ਉਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ), ਤਾਂ ਦੇਲਤ ਰਾਮ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਸ਼ਾਂਤਾ ਦੇ ਮਨੁਸ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਭਰਮ ਹੋਰ ਵੀ ਪੱਕਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕਲੱਬ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਇਆ ਹੈ। ਤੀਜਾ ਨਾਟ ਸਾਰਾ ਇਸ ਕਲੱਬ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹੰਸਾ ਸ਼ਾਂਤਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਹਿਰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਮਨਿਆਰੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਚੌਬਾ ਨਾਟ ਇਸ ਦੁਕਾਨ ਪਾ ਲੈਣ ਦਾ ਫਲ-ਤੁੱਪ ਹੰਸੇ ਤੋਂ ਸ਼ਾਂਤਾ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਖਸੀ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਪਿਛਲਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਨੀਮ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦੇ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਲੈ ਕੇ ਨੱਸ ਜਾਣ ਦੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਸੱਪ ਵਾਕਰ ਸਿਤਰ ਰੱਹੀ ਹੈ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੁਨੀਮ ਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਜਾਸ ਟੁਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਹੰਸੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਉਤਪਨਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ਾਂਤਾ ਇਸ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਅੱਗ ਭੁਕਦੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਹੰਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਨ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੱਕਾ, ਇਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਵੰਗਾਰਦੀ ਹੈ।

ਹੰਸਾ ਹਾਲੀ ਜੱਕਾਂ ਤੱਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਦੇਲਤ ਰਾਮ ਦੇ ਸੱਟੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਘਾਟੇ ਖਾਲੀ ਵੀ ਸੇ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤਾ ਹੰਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਨੂੰ ਪਾਸ ਬੁਲਾਣ ਵੀ ਸਲਾਹ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਹਾਲੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹਿਸ ਹੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਖਬਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੇਲਤ ਰਾਮ ਸੱਟੇ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਹਾਰ, ਕੇ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋ ਗਇਆ ਸੀ; ਲਹਿਣੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਉਹ ਇਕ ਨੂੰ ਅਨੁ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਝੂਨੀ ਕੈਕ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮੰਡੀ ਵਿਚੋਂ ਨੱਸ ਗਇਆ ਹੈ, ਤੇ ਲਹਿਣੇਦਾਰ ਨੇ ਪੁਲੀਸ ਵਿਚ ਰਪੋਟ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਝਟ ਹੀ ਉਪਰੰਤ ਤੇ ਚੇਥੇ ਨਾਟ ਦੇ ਅੰਤ ਉਤੇ ਦੇਲਤ ਰਾਮ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੰਸੇ ਦੇ ਘਰ ਆ ਪਗਟ ਹੁੰਦੇ

ਹਨ ਤੇ ਹੰਸਾ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਵਿਥੇ ਦੇ ਨਿਭਾਉ ਵਲੋਂ ਮੈਂ ਕਰਤਾ ਦੇ ਇਸ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤਾ ਦੇ ਮੌਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਉਪਰਬਲੀ ਕਈ ਦੁਰਘਟਨਾਵਾਂ ਉਪਜਾਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਸੁਲੱਖਣੀ ਸਿਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਕੋਈ ਕੱਚਾ ਕਲਾਕਾਰ ਇਕ ਦੇ ਦੁਰਘਟਨਾਵਾਂ ਵਰਤਾ ਕੇ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਸੁਭ ਘਟਨਾ ਵਰਤਾਂਦਾ । ਪਰ ਗਾਰੀਗੀ ਨੇ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਜਾਈਂ ਕਿਸੇ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਮੇਦਾਰ ਠਹਰਾ ਕੇ ਕੁਲਖਣਾ ਸਮਝਣਾ ਵਹਮ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਾਈਂ ਕਿਸੇ ਸੁਭਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਮੇਦਾਰ ਸਮਝ ਕੇ ਸੁਲੱਖਣਾ ਆਖਣਾ ਵੀ ਉਸ ਜੇਹਾ ਹੀ ਵਹਮ ਹੈ, ਤੇ ਇਕ ਵਹਮ ਨੂੰ ਦੂਜਾ ਕੱਟ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ । ਯਥਾਰਥ ਇਹ ਹੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਛਰਮ ਛਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਨਿਰਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਰਹਿ ਕੇ ਵਾਸਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਆਖੇਪ ਹਨ । ਪਹਿਲਾ ਨਾਟ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅੰਤ ਵੀ ਨਾਟਕੀ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਅੰਤ ਨਾਲ ਘਟਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਛਰਾਂਤ ਅੰਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ । ਹੰਸਾ ਹਾਲੀ ਸ਼ਾਂਤਾ ਨਾਲ ਅਖੜਾ ਹੈ, ਤੇ ਅਸਾਨੂੰ ਆਸ ਬਦਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਿਧ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੋਵੇ । ਪਰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਥੇ, ਸ਼ਾਂਤਾ ਦੇ ਕੁਲਖਣੀ ਸਮਝੇ ਜਾਣ, ਬਾਰੇ ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ! ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਜੇ ਹਾਲੀ ਕੁਲਖਣੀ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਪਹਿਲੇ ਨਫੇ ਕਾਰਣ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਦੁਜੇ ਨਾਟ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਸੁਲੱਖਣੀ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਯੋਗ ਸੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਇਸ ਨਾਟ ਵਿਚ ਹੰਸੇ ਨੂੰ ਕਿਧਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਨਾ ਮਿਲਨ ਉੱਤੇ ਬੇਲੌਡੀ ਜੇਗੀ ਚਰਚਾ ਹੈ ।

ਚੌਥੇ ਨਾਟ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਪਰ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਘਟਨਾ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਤੋਂ ਕਈ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਰਿਚਾਰ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕੁਝ ਭੀਤ ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ । ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਕਰਤਾ ਇਸ ਇਕ ਨਾਟ ਦੀ ਥਾਉਂ ਵੇਂ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ, ਚੌਥਾ ਤੇ ਪੰਜਵਾਂ । ਚੌਥੇ ਨਾਟ ਵਿਚ ਹੰਸੇ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤਾ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸੁਖਾਂ-ਲੱਦਿਆ ਘਰ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਦੌਲਤ ਰਾਮ ਦੇ ਸੱਟੇ ਵਿਚ ਖਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਸੱਥਾਂ ਸੁਣਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਾਂ ਪਿਓ ਨੂੰ ਕੇਲ ਬੁਲਾ ਲੈਣ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਕਰਦੇ ਵਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ । ਤੇ ਇਸ ਨਾਟ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਨੀਮ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰੁਪਿਆ ਲੈ ਕੇ ਨੱਸ ਜਾਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਆ ਜਾਂਦੀ । ਬਾਕੀ ਦੀ ਘਟਨਾ ਫਿਰ ਪੰਜਵੇਂ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸੁਹਣੀ ਸਮਾਂ

ਾਣੀ ਮੀ । ਸਾਇਦ ਕਰਤਾ ਨੇ ਪੰਜ ਨਾਟਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਜਿਹੀ ਮਰਯਾਦਾ ਸਮੱਝ ਗੁਹਿਲੁ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਮਹਾਂਕਲੀ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਹੀ ਹਰ ਪੁਰਾਣੀ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਰ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਮਾੜੀ, ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਪੁਰਾਣੀ ਮਰਯਾਦਾ ਛੁਡਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ । ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪੰਜ ਨਾਟ ਬਣਾਣ ਤੋਂ ਸੰਗੱਢਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ।

ਜਿਥੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਘਟਨਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਤੇ ਨਿਭਾਉ ਸਫਲ ਹੈ, ਉਥੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਵੀ ਅਤਿ ਸੁਭਾਵਕ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਥਾਨ ਭਠਿੰਡੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਵੀ ਉਸੇ ਉਪ-ਭਾਖਾਂ, ਮਾਲਵੇ (ਜੰਗਲ) ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਰਵਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰ, ਬਲਵੰਤ ਗਾਰੀਗੀ, ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਸਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਕ ਸਫਲ ਅੰਬ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਤਮ ਭਾਉਤ ਵੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਵਾਖਰੇ ਇਸ ਨੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਉਧਾਵਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਤੇ ਮਜ਼ਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਇਕੋ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਉਪ-ਭਾਖਾਂ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰਾ ਹੈ, ਤੇ ਫਿਰ ਹਰ ਇਕ, ਪੁਰਖ ਇਸਤਰੀ, ਦਾ ਸੁਰ ਤੇ ਲਹਿਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਵਖਰਾ ਵਖਰਾ ਹੈ।

ਪਰਿਤੇਸ਼ ਗਾਰੀਗੀ ਦੀ ਇਹ ਪੇਹਿਲੀ ਕਿਤਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਘਟਨਾ ਉਸ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਪਰਤੇਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਕਹਿਅਕਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਸੁਭਵਾਨ ਮਨੁਖ ਇਕ ਨਾਵਲ ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਉਤੇਨੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਬਹੁਤੇ ਸੁਭਵਾਨ ਮਨੁਖ ਇਕ ਸਫਲ ਨਾਟਕ ਵੀ, ਜੇ ਯਤਨ ਕਰਨ, ਤਾਂ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਸਾਨੀ ਆਸ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਤੇਸ਼ ਇਹ ਪੇਹਿਲਾ ਸਫਲ ਨਾਟਕ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕਾਨੀ ਨੂੰ ਛਿਕੇ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਟੰਗ ਦੇਵੇਗਾ ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਸਫਲ ਨਾਟਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਂਗੇ।

ਉਸਾ ਨਾਟਕ ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਕਿਰਤ 'ਜਿਗਰਾ' ਹੈ। ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਤੋਂ ਪਰਿਲਾਂ ਇਕ ਇਕਾਂਚੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਹੋਣਹਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ ਮੈਂ ਇਕ ਰੇਡੀਊ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗੀ। ਮੈਂ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ 'ਜਿਗਰਾ' ਵਿਚ ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੋਣਹਾਰੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਚਮਕਾਇਆ ਤੇ ਪਕੇਰੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। 'ਜਿਗਰਾ' ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਅਸਾਡੇ ਘਰੋਗੀ

ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਅਤਿ ਕੁਠਿਨ ਸਮਸ਼ਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਸੈ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਜਗਨ ਨਾਥ, ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ, ਦੀ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਪੀ, ਰਾਣੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਕੂਲ, ਹਾਸਿਆਰਪੁਰ, ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕਾ ਬਣਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਲੈ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਕ ਹੋਰ ਮੰਡੇ ਨਾਲ ਕੁਕਰਮੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਉਂ ਹੇਠ ਹੋਸਟਲ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮਿਲ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ, ਜਿਵੇਂ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਖੁਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਮੁਖ-ਅਧਿਆਪਕਾ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ, ਤਿਰਲੋਕ, ਤੇ ਸਹੂਰੇ, ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ, ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਤੌਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਣੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਪਤੀ ਤੇ ਸਹੂਰੇ ਦੀ ਅੱਖ ਚੁਰਾ ਕੇ ਪਿਉ ਦੇ ਘਰ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਿਉ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਕੁਕਰਮ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਸੇ ਤੇ ਗੋਮ ਦੇ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਭੁਬਾ ਹੋਇਆ ਸਿਵਾਇ ਸਿਰ ਪਿਟਣ ਦੇ ਹੋਰ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਪੀ ਨੂੰ ਉਹ, ਨਰਮ-ਦਿਲ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਸਿਵਾਇ ਕੁਝ ਕੋਝੇ ਦੁਖ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਕੀ ਆਖੇ? ਉਸ ਦੇ ਮਿਤਰ, ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ ਤੇ ਬੀਬਰ ਦਾਸ, ਉਸ ਨਾਥ ਹਮਦੋਰੰਦੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਫਿਟਕਾਰਾਂ ਪਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਣੀ ਦੇ ਭਣਵਈਆਂ ਰਾਮਸਰਨ ਦਾਸ ਜੋ ਹਾਸਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਬੇਜ਼ਦਾ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹੈ ਦਿੱਲੀ ਦੀਂ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਦਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਿਮਲਾ ਜਗਨ ਨਾਥ ਦੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ, ਜਿਥੋਂ ਉਹ ਰਾਣੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਦਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਰਾਣੀ ਦੇ ਘੁਪ-ਪਤੀ ਪ੍ਰਿਯਵੀ ਨਾਥ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸਰਲਾ ਜਗਨ ਨਾਥ ਦੇ ਘਰ ਆ ਕੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੇਵਲ ਰਾਣੀ ਤੇ ਸਰਨੀ, ਜਗਨ ਨਾਥ ਦੇ ਘਰ ਆਈ ਹੋਈ, ਉਸ ਦੇ ਸਾਲੇ ਦੀ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਪੀ, ਘਰ ਹਨ, ਰਾਣੀ ਨਾਲ ਛੜਦੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਗੁੱਤ ਪੁੱਟਦੀ ਹੈ। ਜਗਨ ਨਾਥ ਦਾ ਪੱਤਰ, ਪੂਰਨ, ਉਸ ਦਾ ਬੁਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਣ ਉੱਤੇ ਰਾਣੀ ਉੱਤੇ ਅਕ੍ਰਿਆਂਤ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲ ਕੁਥੋਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਗਨ ਨਾਥ ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਚੜਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਣੀ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤਿਰਲੋਕ ਤੋਂ ਤਲਾਕ ਲੈ ਲਵੇ। ਜਗਨ ਨਾਥ ਇਹ ਗੱਲ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਲਿਆਂਕੇ ਤਲਾਕ ਲਿਖਵਾਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ ਤੇ ਬੀਬਰ ਦਾਸ ਉਸ ਪਾਸ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਬਿਮਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਬਿਮਾ ਮੂਲੋਂ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਤਿਰਲੋਕ ਦਾ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਰਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਵਿਸਾਹ-ਘਾੜ ਕਰ ਕੇ ਅਤਿ ਦੁਖੀ ਛਾਵੇਂ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਰਾਣੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਿਦੇ ਵਿਚ ਬਿਮਾ ਦਾ ਅੰਸ ਬਹੁਤ ਵਧੀਕ

ਮਾਪ ਵਿਚ ਮੈਜ਼ੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਘਤਨਾ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਣੀ ਨਾਲ ਇਕੱਲੇ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਗਲ-ਫਾਹ ਲੈਣ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਮਨ ਵਿਚ ਅਜੇਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੋਸਲਾ ਨਹੀਂ ਧਾਰ ਸਕਦੀ। ਤਿਰਲੋਕ ਆ ਕੇ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਨਹੋਰਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਰਾਣੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਦਿਤਾ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਨਾ ਕਢ ਸਕੇ। ਰਾਣੀ ਉਸ ਅਜੇ ਅਨੁਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ : ਮੈਂ ਡਾਫ਼ੀ ਪਛਤਾ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਪ੍ਰਾਣ-ਨਾਥ ! ਮੈਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿਓ।

ਤਿਰਲੋਕ ਉਸ ਵਲ ਗਹੁ ਨਾਲ ਤੱਕ ਕੇ ਆਖਦਾ ਹੈ : ਮੈਂ ਵੀ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ? ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਤੋਂਝਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਕਿ ਬਹੁਤਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਰਾਣੀ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿਦ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਕਰਦੀ ਹੈ : ਪ੍ਰਾਣ-ਨਾਥ, ਮੈਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿਓ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲਵਾਂਗੀ। ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂਗੀ, ਮਰ ਜਾਵਾਂਗੀ।

ਤਿਰਲੋਕ ਅੱਗੋਂ ਆਖਦਾ ਹੈ : ਤੇਰੇ ਮਰਨ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੇ ਦਾ ਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਰਦ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮੁਕ ਜਾਣਾ।

ਅੱਤ ਵਿਚ ਰਾਣੀ ਦੇ ਵੱਤੀਰੇ ਤੋਂ ਤਿਰਲੋਕ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਸਚਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਸੱਚਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਤਿਰਲੋਕ ਨੂੰ ਹੁਣ 'ਤਨੋਂ ਮੇਨੋਂ' ਪਿਆਰ ਕਰੇਗੀ।

ਪਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਇਥੇ ਭਟਪਟ ਹੀ ਤਿਰਲੋਕ ਨੂੰ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਗਸ਼ੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅੱਤ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਦੁਰਗਾਦਾਸ ਤਲਾਕ ਬਾਰੇ ਜਗਨ ਨਾਥ ਆਦਿ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਤਿਰਲੋਕ ਚੁਪ ਚੁਪੀਤਾ ਉਠ ਕੇ ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਕਲੇਸ਼ ਕੁਝ ਘਟ ਕਰਨ ਲਈ ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ ਛੜ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਤਿਰਲੋਕ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਿਧਰੇ ਤੁਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਇਹ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅੱਤ ਹੈ।

ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਤਿੰਨਾਂ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਮੁਕਾਬਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿਵਾਇ ਤਿਰਲੋਕ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਬਾਲਕੀ, ਸਰਨੀ, ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਸੁਧਵੜਾ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਤਿਰਲੋਕ ਦੇ ਪਾਤਰ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਅਸਾਡੇ ਸਮਾਜਕ ਮਾਪਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵਧ ਖਿਮਾ ਭਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਨਹੀਂ

ਬਣਨ ਦਿਤਾ। ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਨੇ ਮੁਖ-ਬੰਬ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅੰਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਖਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ; ਯਥਾਰਥ ਇਥੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ। ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਦੀ ਸਮਸਿਆ ਬਾਰੇ ਅਸਾਡੀ ਸਮਾਜਕ ਸਬਿਤੀ ਹੁਣ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਾਲੀ ਖਿਮਾ-ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਭਲੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਖਿਮਾ ਦਾ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਮਾਜਾਰ ਚੇਖੇ ਹੋਰ ਸੁਧਰ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਸੁਖਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਨੇ ਇਸ ਵਿਘਨ ਨੂੰ ਹੁਣ ਘਾਤਕ ਸਮਝਣਾ ਛਡ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਸਿਆ ਦਾ ਸਹੀ ਹਲ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਹਾਲੀ ਕੁਝ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭਾਂਤ ਕਹਿਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਅਸਾਡੇ ਮਾਪ ਬਦਲ ਕੇ ਵਧੇਰੇ ਖਿਮਾ-ਭਾਵੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ।

ਨਾਟਕ ਦਾ ਨਿਭਾਉ, ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਤੇ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਸਭ ਕੁਝ ਸਫਲ ਹੈ। ਇਕ ਦੋ ਥਾਵੀਂ ਥੋੜੀ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਠੋਰ ਤੇ ਨੰਗੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਦੋਥੇ ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕਢਾ ਦਿਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਕਠਿਨ ਸਬਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਅੰਤ ਬਲਾਧਾ-ਯੋਗ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਰਾਣੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਭਾਗ, ਜਿਸ ਦੇ ਇਕ ਘਟ ਸੁਲਖੇ ਹੋਏ ਲੇਖਕ ਪਾਸੋਂ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਸੀ। ਰਾਣੀ ਦਾ ਪਛਤਾਵਾ, ਜਗਨ ਨਾਥ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ, ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ ਤੇ ਈਸਰ ਦਾਸ, ਦਾ ਸਾਉ-ਪਣਾ ਤਾਂ ਮਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਤੀਜਾ ਨਾਟਕ ‘ਉਜਲੀ ਪ੍ਰਭਾਤ’ ਅਜੇਹੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸਰਮਾਈਦਾਰ ਸੰਬੰਧ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਿਚ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ। ਸਪਸ਼ਟ ਇਸ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਿਛੇ ਅਨੁਭਵ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਕਚ-ਘਰੜ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਗਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਚ-ਘਰੜ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੁਢ ਵਿਚਲੇ ਸਮਰਪਣ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ‘ਅਜੇਕੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਖੁਦਗਰਜ ਤੇ ਮੱਕਾਰ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ, ਮਜ਼ਲੂਮ, ਭੋਲੀ ਭਾਲੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਨਾਂ’ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਤੋਂ ਪੁਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਗੂ ਕੌਣ ਹਨ? ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੇ ਐਡੀਟਰ, ਜਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਲੀਡਰ? ਜੇ ਇਹ ਸਭ ਮੱਕਾਰ ਹਨ, ਤਾਂ ਸੁਹਿਰਦ ਆਗੂ ਕਿਹੜੇ ਹਨ? ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਉਂ ਹੈ ਕਿ ਸੇਠ ਮੰਗਤ ਰਾਮ ਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਕੀਆਂ ਨਿਕੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਸਭ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਵਡੀ ਮੰਗ, ਤਨਖਾਹਾਂ ਜਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ, ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਮੁਹਲਤ ਮੰਗ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ

ਉਤੇ 'ਜਨਤਾ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸਾਹਿਬ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਆਗੂ, ਬਲਰਾਜ ਨੂੰ ਭੜਕਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਹੜਤਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਵਾ ਦੇਵੇ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਆਗੂ ਭੂਪਿੰਦਰ ਹੈ। ਇਹ ਸੇਠ ਮੰਗਤ ਰਾਮ ਦੀ ਧੀ, ਰੂਪ ਕੁਮਾਰੀ, ਦਾ ਟਿਊਟਰ ਰਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਂਦਾ ਰਹਿਆ ਹੈ ਤੇ ਰੂਪ ਕੁਮਾਰੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪੇਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੇਠ ਨਾਲ ਸੁਲਾਹ ਰਖਣ ਦਾ ਹਾਮੀ ਹੈ, ਪਰ ਐਡੀਟਰ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਂਦੇ। ਇਹ ਹੜਤਾਲ ਟੋਕਨ ਲਈ ਪਿਕਟਾਂ ਪਾਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਲਾਂਦੇ। ਫਸਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਉਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਸੇਠ ਮੰਗਤ ਰਾਮ ਪਾਸ ਐਡੀਟਰ ਸਾਹਿਬ ਪੜ੍ਹੇਂਦੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਭੂਪਿੰਦਰ ਤੇ ਰੂਪ ਕੁਮਾਰੀ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਗੱਲਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਬਲਰਾਜ ਪਿਸਤੇਲ ਤਾਣ ਕੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਟਿੱਠ ਸਾਹਿਬ ਉਤੇ ਵਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੋਲੀ ਰੂਪ ਕੁਮਾਰੀ ਨੂੰ ਲਗਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਬਲਰਾਜ ਭੂਪਿੰਦਰ ਪਾਸੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗਦਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਹੜਤਾਲ, ਆਦਿ, ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਯਥਾਰਥਕ ਸੂਝ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਗਿਆਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਚ-ਘਰੜ ਗੱਲਾਂ ਵਾਲਾ ਲਿਖਾਰੀ ਆਪ ਸਮਝੇ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਦਾ ਚਾਟੜਾ ਬਣਿਆ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਰੂਪ ਕੁਮਾਰੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਸੰਚੇਧਨ ਕੀਤੇ ਖ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ :

ਮਾਫ਼ ਕਰਨਾ, ਪਿਤਾ ਜੀ, ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਦੇਨਾ ਪਥਰ ਨਹੀਂ, ਜਿੰਨਾ ਤੁਹਾਡਾ। ਤੁਹਾਡੇ ਈਂ ਨਹੀਂ ਸਾਰੇ ਸਰਮਾਇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਇਹੋ ਦਸ਼ਾ ਏ। ਜੇ ਤੁਹਾਡਾ ਦਿਲ ਪੱਥਰ ਦਾ ਬਣਿਆ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਗਰੀਬਾਂ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਪੁਕਾਰ ਤੁਹਾਡਾ ਦਿਲ ਮੌਮ ਕਰ ਸੁਟਦੀਆਂ, ਭੁਖ, ਨੰਗ ਨਾਲ ਵਿਲੂੰ ਵਿਲੂੰ ਕਰਦੇ ਬਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਰਸ-ਯੋਗ ਸੂਰਤਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਅਮਨ ਚੈਨ ਲੁਟ ਲੈਂਦੀਆਂ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਕੂਕ ਕੂਕ ਕੇ ਆਖਦੇ, 'ਓਇ ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦਿਓ ! ਆਓ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾਵਾਂ। ਇਹ ਕਾਰਖਾਨੇ, ਇਹ ਅੰਡੇਬਰ, ਸਭ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਂਝੇ ਨੇ। ਆਓ, ਖੂਬ ਮਿਹਨਤ ਕਰੋ, ਤੇ ਖੂਬ ਖਾਓ।'

ਫਿਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਪ ਹੀ ਰੂਪ ਕੁਮਾਰੀ ਤੋਂ ਅਖਵਾਂਦਾ ਹੈ : 'ਪਰ ਨਹੀਂ, ਏਥੇ ਇਹ ਰੱਲ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਹੋ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।'

ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੀ ਇਸ ਸਮਸਿਆ ਦਾ ਹਲ ਰੂਪ ਕੁਮਾਰੀ ਤੇ ਭੂਪਿੰਦਰ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ ? ਤੇ ਭੂਪਿੰਦਰ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਪਾਸ ਆਪਣੇ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੜਤਾਲ ਤੋਂ ਹਟ ਜਾਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਸਮਸਿਆ ਦਾ ਹਲ ਕਰ

ਸਕਦਾ ਹੈ ?

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਦੋ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਵੀ ਲਿਖਵਾਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਵਿੱਲੀ, ਦੇ ਪ੍ਰਫੈਸਰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਨੌਜਵਾਨ ਹੀ ਹੋਣਗੇ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ 'ਨਿਮਰਤਾ' ਉਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਪ ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ : 'ਪਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਨਾਟਕ-ਕਲਾ ਦੀ ਵਡੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੇਲਾਂ ਆਨੇ ਮੈਲਿਕ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪੜ੍ਹੀ ਕੇ ਸਿਆਲੇ ਪਾਠਕ (ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ?) ਉਹਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਆਧਾਰ ਲਭਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਖੇਚਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਸਾਹਿਤ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰਾਹਨੁਮਾਈ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਜੋ ਪਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਸਾਡੀ ਹੜਤਾਲ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਬਾਰੇ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਐਡੋਟਰ ਦਾ ਸੁਆਰਥ, ਸੇਠ ਦੀ ਜ਼ਿਦ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਕਠਪੁੜ੍ਹੀ-ਪਲ ਹੜਤਾਲ ਦੇ ਮੁਖ ਕਾਰਣ ਹਨ।'

ਵਾਰੇ ਵਾਰੇ ਜਾਈਏ ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸ ਸੂਝ ਦੇ। ਮੇਰਾ ਵਿਦਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਰਮਾਈਦਾਰ-ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਹਾਲੀ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਵੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਰਾਗਧਾਰਾ ਨਿਰੇਲ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਸੁਭਿਆ। ਜੇ ਅਸਾਡੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਫੈਸਰਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਸੂਝ ਇਤਨੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਹੁਣ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦਾ ਘਾਟਾ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਦੀਆਂ ਹੁਣ ਤਕ ਛੱਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ (ਤਰਤੀਬਵਾਰ)

੧. ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ (ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ)	੨)
੨. ਸੱਸੀ ਹਾਸ਼ਮ (ਪ੍ਰੋ: ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ) (ਸਟਾਕ ਖਤਮ)	੧੧)
੩. ਆਦਮੀ ਦੀ ਪਰਖ (ਸ: ਸਮਝੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ)	੧੧)
੪. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਪ੍ਰੋ: ਵਿ. ਭਾ. ਅਰੁਣ)	੪।੨)
੫. ਵਾਰਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ (ਪ੍ਰੋ: ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰੋ: ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਏ.)	੪)
੬. ਅਮਰ ਜੋਤੀ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਾਂ ਵਿੱਤਾ ਖੱਨਾ)	੧)
੭. ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ (ਸ: ਸਮਝੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ)	੨)
੮. ਪਰਾਰੰਭਿਕ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ (ਸ੍ਰੀ ਮਨੋਹਰ ਲਾਲ ਦਵੇਸ਼ਰ)	੯ ਰੁ: ੮੦ ਨ.ਪੈ.
੯. ਅੱਗ ਦੀ ਕਹਾਣੀ (ਸ: ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਏ.)	੧)

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਦੀਆਂ ਹੁਣ ਤਕ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ
(ਤਰਤੀਬਵਾਰ)

੧. ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ (ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ)	੨)
੨. ਸੱਸੀ ਹਾਸ਼ਮ (ਪ੍ਰੋ: ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ) (ਸਟਾਕ ਖਤਮ)	੧੧)
੩. ਆਦਮੀ ਦੀ ਪਰਖ (ਸ: ਸਮਝੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ)	੧੧)
੪. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਪ੍ਰੋ: ਵਿ. ਡਾ: ਅਰੁਣ)	੮।=)
੫. ਵਾਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ (ਪ੍ਰੀ: ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੌਰਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰੋ: ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਏ.)	੪)
੬. ਅਮਰ ਜੋਤੀ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਾਂ ਦਿੱਤਾ ਖੱਨਾ)	੧)
੭. ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ (ਸ: ਸਮਝੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ)	੨)
੮. ਪਰਾਰੰਭਿਕ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ (ਸ੍ਰੀ ਮਨੋਹਰ ਲਾਲ ਦਵੇਸ਼) ਦੁ: ੯੦ ਨ.ਪੈ.	
੯. ਅੱਗ ਦੀ ਕਹਾਣੀ (ਸ: ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਏ.)	੧)

ਛੋਪ ਰਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ :-

(ੳ) ਸੰਖਿਆ ਕੋਸ਼ -
 ਕ੍ਰਿਤ : ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ 'ਕੇਸਰੀ'

(ਅ) ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਹਨ -
 ਸੰਪਾਦਕ : ਵੰਜਾਰਾ ਬੇਦੀ

(ਇ) ਨੀਲੀ ਤੇ ਰਾਵੀ -
 ਸੰਪਾਦਕ : ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ 'ਬਮਥੇਰ'

(ਸ) ਖਾਧ ਖੁਰਾਕ ਤੇ ਪਾਲਣ ਪੇਸਣ -
 ਕ੍ਰਿਤ : ਡਾ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ

(ਹ) ਜੀਵਨ ਤੰਦਾਂ -
 ਅਨੁਵਾਦਕ : ਡਾ: ਬੇਮ ਸਿੰਘ ਗਾਰੇਵਾਲ

(ਕ) ਬੁੱਧ ਜਾਤਕਾ -
 ਕ੍ਰਿਤ : ਗੁਰਾਂਦੀਪਾ ਖੰਨਾ

(ਖ) ਪੱਛਮੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ -
 ਡਾ. ਰੋਬਨ ਲਾਲ ਆਹੂਜਾ

ਆਰਡਰ ਲਈ ਲਿਖੇ :-

ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ,

ਪਪਪ ਐਲ. ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ।

ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਟਰ ਤੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੇ ਮਹਿੰਦਰਾ ਆਰਟ ਪੈਸ
 ਕਚਹਿਰੀ ਰੋਡ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਛਾਪ ਕੇ ਦਫਤਰ 'ਆਲੋਚਨਾ' ਪਪਪ ਐਲ.

ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ।

ਆਲੋਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਚਨਾਵਾਂ

੧. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਨੂੰ ਜੂਨ, ੮੮ ਤੋਂ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਪਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਪ੍ਰਮੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪੁੰਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮੀ-ਜਨ ਸੰਭਾਲ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰਨ।
੨. ਚੰਦਾ :—'ਆਲੋਚਨਾ' ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਚੰਦਾ ਇਕ ਪਰਚੇ ਲਈ ਪੰਜਾਹ ਨਵੇਂ ਪੈਸ (ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ੧੫ ਨਾਂ ਪੈਸ) ਤੇ ਸਾਲ ਲਈ ਪੰਜ ਰੂਪਏ (ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਅੱਠ ਰੂਪਏ)) ਪੇਸ਼ਗੀ ਆਉਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵੀ. ਪੀ. ਪੀ. ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ।
੩. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਖੋਜ ਤੇ ਪੜ੍ਹੋਲ ਦੇ ਲੇਖ ਹੀ ਛਾਪੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਰੀਵੀਊ।
੪. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵਿਚ ਛਪੇ ਹਰ ਲੇਖ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ੧੦ ਰੂਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸ਼ਬਦ (ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ੩੦ ਰੂਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਲੇਖ) ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾਲੇ ਉਸ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਕਾਪੀਆਂ ਵੀ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
੫. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਕ ਦੇ ਛਪਣ ਤੋਂ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਅੰਕ ਲਈ ਲੇਖ ਪੁੰਜ ਜਾਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।
੬. ਨਾ-ਪਰਵਾਨ ਹੋਇਆ ਲੇਖ ਮੰਗਣ ਤੇ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
੭. ਹਰ ਲੇਖ ਸਾਫ਼, ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਦ-ਜੋੜ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਲਤ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
੮. ਏਜੰਸੀ ਪਰਚੂਨ-ਨਿਰਖ ਤੇ ੩੩% ਕਮਿਸ਼ਨ ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਜੰਟ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਪਰਚਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਉਤਨਿਆਂ ਪਰਚਿਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਪੇਸ਼ਗੀ ਭੇਜਣ। ਦਸ ਪਰਚਿਆਂ ਤੋਂ ਘਟ ਲਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ੨੫% ਹੈ।
੯. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵਿਚ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਖ ਲਿਖਾ ਪੜ੍ਹੀ ਕਰਕੇ ਨਿਯਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ।